

"Den skånska kyrkogården"

Övningsuppgift i Trädgårdshistoria I, LP0144 (5p)

Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp

Handledare & kursansvarig: Anna Jakobsson

Andrarums kyrkogård

en historisk dokumentation

Figur 1. "Ryttingska gravkoret" på Andrarums kyrkogård. (Foto: författaren 2001-08-15)

Anneli Andersson 2002-02-28
rev. 2002-11-25

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD SAMMANFATTNING

1. INLEDNING.....	sid. 4
1.1 Bakgrund.....	sid. 4
1.2 Mål och Syfte.....	sid. 5
1.3 Material och Metod.....	sid. 5
2. ANDRARUMS KYRKOGÅRDS HISTORIA.....	sid. 7
2.1 Från hedningatid till medeltid.....	sid. 7
2.1.1 Gravskick under hedningatiden.....	sid. 7
2.1.2 Andrarums första kyrkogård invid S:ta Bothilds källa?.....	sid. 7
2.1.3 Andrarums kyrkogård under medeltiden.....	sid. 8
2.2 1500-talet till 1700-talet.....	sid. 9
2.2.1 Protestantismens och renässansens införande förändrar kyrkogården.....	sid. 10
2.2.2 Befolkningsökningen under 1600-talet till 1800-talet.....	sid. 10
2.2.3 Ära och rikedom ger gravplats i kyrkans gravvalv.....	sid. 11
2.2.4 Den sociala strukturen.....	sid. 11
2.2.5 Pestkyrkogården.....	sid. 12
2.2.6 1733-års utvidgning av kyrkogårdsmuren.....	sid. 12
2.2.7 Ryttingska gravkoret och andra stenhus på kyrkogården.....	sid. 13
2.2.8 1768 års utvidgning med verkakyrkan och verkakyrkogården.....	sid. 13
2.3 1800-talet.....	sid. 14
2.3.1 Andrarum förändras under 1800-talet.....	sid. 14
2.3.2 Skånska Rekognosceringskartan.....	sid. 14
2.3.3 Begravning i varv och nya gravvårdsmoden.....	sid. 15
2.3.4 År 1824 -gravvalven fylls igen.....	sid. 15
2.3.5 Visitationsprotokoll berättar.....	sid. 16
2.3.7 Trädkransen under 1800-talet.....	sid. 16
2.4 1900-talet.....	sid. 16
2.4.1 En bygd på väg att dö ut?.....	sid. 16
2.4.2 Utvidgning med "den nya kyrkogården".....	sid. 17
2.4.3 1900-talets trädkrans.....	sid. 19
2.4.4 Minneslundan.....	sid. 19
2.4.5 De senaste årens förändringar.....	sid. 21
2.4.6 Djur på kyrkogården.....	sid. 22
2.5 De olika gravvårdarna.....	sid. 22
2.6 Sammanfattning över de olika utvidgningarna.....	sid. 24
3. ANDRARUMS KYRKOGÅRD IDAG.....	sid. 24
3.1 Inventering.....	sid. 25
4. AVSLUTNING.....	sid. 25
5. KÄLLOR OCH LITTERATUR.....	sid. 27

BILAGOR:

1. Gravvalven under Andrarums kyrka
2. Skrock och spökhistorier

FÖRORD

Uppsatsen under temat "Den skånska kyrkogården" är en deluppgift i kursen trädgårdshistoria I, LP0144 (5p A-nivå), som ingår i landskapsarkitektprogrammet vid Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp. Avsikten är att beskriva hur utformningen och användningen av den skyddsvärda miljön som kyrkogården representerar förändrats under historiens gång.

Jag vill rikta ett tack till alla vänliga personer som hjälpt mig i mitt arbete med att samla uppgifter om Andrarums kyrkogård, de som tagit sig tid att ställa upp på intervjuer eller hjälpt till med arkivarbete. Jag hoppas att uppsatsen kan vara till glädje för alla som har intresse av kyrkogården som kulturarv.

TACK!

Åkarp den 28 februari 2002 *rev 25/11-02*

Anneli Andersson

Anneli Andersson

Figur 2: I det nordöstra hörnet av kyrkogården råder en charmig blandning av gravvårdar från olika tidsepoker. En vacker sittplats med en bänk i granit är anordnad i det lilla gravkvarteret som omgärdas av buxbomshäckar. Röda rosor och pioner lyser upp kyrkogården en sommardag.
(Foto: författaren 2001-08-15)

SAMMANFATTNING

Den lilla landsortskyrkogården i Andrarum har anor från 1100-talet. Sedan dess har kyrkogården förändrats i sitt utseende vid ett flertal tillfällen. Idag är kyrkogården indelad i två tydliga delar, den "äldre" och den "yngre". Tolkningen som jag gjort av kyrkogårdens olika utvidgningarna redovisas i bilden nedan (se även s.24).

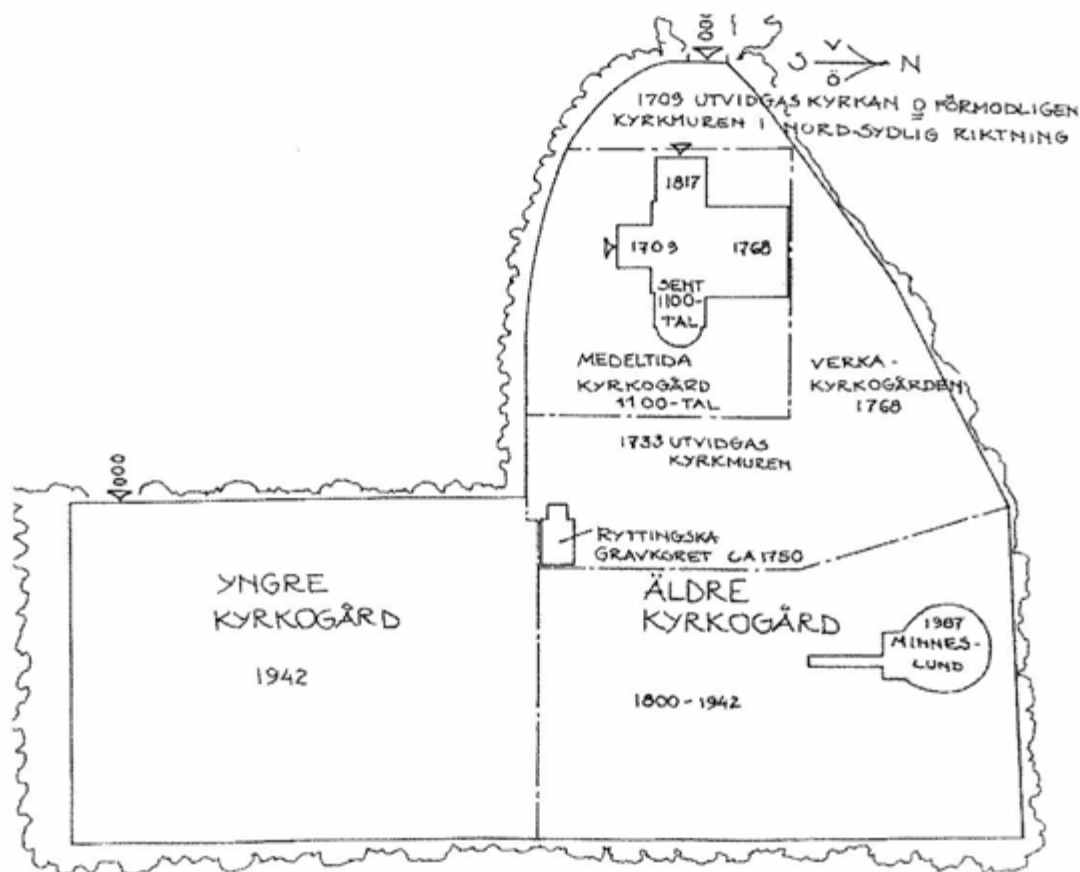
De flesta utvidgningarna av kyrkogården har skett i samband med tillbyggnader av kyrkan. Under 1700-talet krävde den stora befolkningsökningen, som följde med alunbruksverksamheten, även ett ökat utrymme på kyrkogården. Med kyrkan i centrum har området först successivt vidgats i söder och öster. I samband med kyrkans utvidgning norrut, med "verkakyrkan" år 1768, utvidgades också kyrkogården i nordost med verkakyrkogården, där alunbruksarbetarna ligger begravda.

Det "Ryttingska gravkoret" är placerat i den sydöstra delen. Koret är en vacker 1700-tals byggnad som pryder sin plats. Här vilar den i folkmun grymme bruksdirektör Rytting som det gått många spökhistorier om i bygden. På gränsen till kyrkåsens brant växte sedan kyrkogårdens areal med ett långsmalt område österut. Sammantaget innefattar dessa delar den äldre kyrkogården. Under 1990-talet avsattes ett cirkelformat område i nordöstra delen av den äldre kyrkogården att användas som minneslund.

Under 1800-talet, och 1900-talets första hälft, växte det praktfulla almar och askar längs kyrkogårdsmurens utsida och vid entrén på krönets topp möttes kyrkogårdsbesökarna av en portal bestående av två ståtliga kastanjeträd. Nu håller en ny trädkrans av lind på att växa upp runt det gamla kyrkogårdsområdet, som till för tio år sedan bestod av prydligt krattade gravar och grusgångar. Nu kläds det mesta av kyrkogården in av en frodig gräsmatta, där de vackra och till största del enkla gravvårdarna i sten sticker upp i ett till synes oregelbundet mönster. Kyrkogården har fått tillbaka den ängskaraktär som den haft från 1100-talet och fram till en bit in på 1800-talet.

På 1940-talet utvidgades kyrkogården med den "yngre" delen, ett rektangulärt område löpande från den gamla kyrkogårdens östligaste del, med riktning söderut. Den centrala gången med en låg, hamlad allé av pyramidalm delar det strikt inrutade området. Endast en tredjedel av gravplatserna är anlagda, resten ligger i gräsmatta. Kyrkogårdsmuren som här är av kallmurstyp, består av huggna granitblock, medan den till största delen består av natursten på den "äldre" kyrkogården. Släntens kant i norr hålls på plats av en stödmur som har "kämpat" på backkrönet sedan 1700-talet.

Kyrkogården i Andrarum med sin vackra enkelhet och vidunderliga utsikt, har många skyddsvärda aspekter och är väl värd ett besök för en rofylld vandring i historiens fotspår.

1. INLEDNING

Ingen plats återger historien över en bygd så väl som en kyrkogård. Den intressanta historien bakom personerna som ligger begravda på kyrkogården, skapar tillsammans med den arkitektoniska utformningen platsens själ. Växtlighet, stenmurar, minnesvårdar och andra element, återger de olika tidsperiodernas ideal.

Eftersom Andrarum i sydöstra Skåne är min barndomsbygd och miljön är väl bekant för mig, var det en mycket intressant uppgift att forska i Andrarums kyrkogårdshistoria.

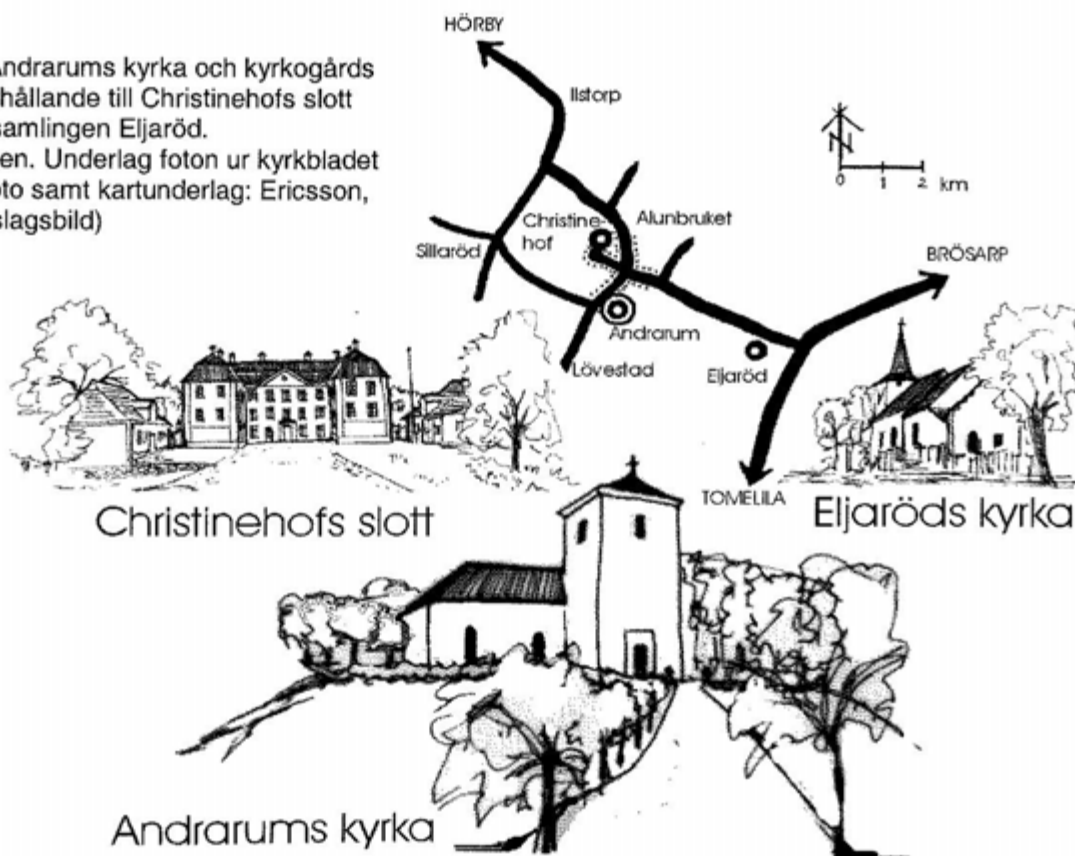
Figur 3 och 4.
Andrarums placering i landskapet
(Bilder: författaren, kartunderlag:
Ericsson, A., 1984, omslagsbild)

1.1 Bakgrund

På Linderödsåsens väg ut mot Sydöstskaånes kust, 1,5 mil rakt västerut från Kivik, ligger den lilla landsbygdsorten Andrarum i Tomelilla kommun. Kyrkan och kyrkogården har ett mycket vackert läge i landskapet på sin upphöjda position ca 100 meter över havet. Från kyrkogården blickar man ut över böljande betesmarker och åkrar. De gamla kastanjealléerna avtecknar sig som slingrande gröna band mot den mörkare skogen som tar vid norröver.

Allén mot söder skapar en ståtlig förbindelseväg mellan Christinehofs slott, som byggdes år 1740, och den gamla medeltida kyrkan. Alléerna, som nu sjunger på sista versen, förgrenar sig vidare mot Alunbruket och Ilistorp norröver och österut mot grannförsamlingen Eljaröd.

Figur 5.
Bilden visar Andrarums kyrka och kyrkogårds placering i förhållande till Christinehofs slott och grannförsamlingen Eljaröd.
(Bild: författaren. Underlag foton ur kyrkbladet ,2001, eget foto samt kartunderlag: Ericsson, A., 1984, omslagsbild)

Närheten till alunbruket, som grundades av den danske adelsmannen Jochum Beck 1637, har varit mycket betydelsefull för kyrkogården och kyrkan under historiens gång. Under Christina Pipers och hennes efterföljares ledning under 1700-talet, fungerade alunbruket nästan som en egen stat och arbetarna var i stort sett livegna. Bruket som drog många arbetare till bygden, hade egen mynttillverkning, skola, apotek, sjukhus, tingshus med mera. År 1766 bodde det 900 personer bara i bruksområdet. 200 personer var sysselsatta med alunframställningen. Alunbruksperioden varade fram till 1912, då bruket lades ned fullständigt.¹

"På kyrkogården i Andrarum har tusentals av de hårt arbetande 'verkarna'², som bruksarbetarna kallades, funnit ro efter ett liv präglad av slit, och prygel vid alunbrukets spöpåle, medan deras pådrivare och arbetsledare vilar i gravkammaren på kyrkogården och i gravkor under kyrkan³", skrev Folke Sjöstedt i sin artikel om Andrarums kyrkogård i Kristianstadsbladet den åttonde november 1969. Den sociala statusen har präglat gravskicket märkbart på kyrkogården.

Många sökte sig till Andrarum för att arbeta på bruket. Många har säkert under en längre historia valt att bosätta sig i trakten för platsens naturskönhets skull, i den kuperade, skogiga terrängen invid Verkån.

Sedan 1700- och 1800-talets "befolkningsboom" har invånarantalet i Andrarum minskat avsevärt. Under 1800-talet och 1900-talets första hälft planterades det mycket gran i Andrarums socken. Beskogningen och nedläggningen av alunbruket har medfört en kraftig avfolkning i bygden. Idag bor det endast omkring 300 personer i Andrarum och sedan år 2002 ingår Andrarum i den sammanslagna församlingen Brösarp-Tranås församling⁴. Kyrkogården används numera endast vid ett fåtal ceremonier om året.

1.2 Mål och Syfte

Uppsatsen avser att redovisa Andrarums kyrkogårds historia från tiden då den anlades fram till våra dagar. Dokumentationen vänder sig till alla med kulturhistoriskt intresse, kollegor, handläggande myndigheter samt inte minst till de personer som bor eller har en koppling till Andrarumsbygden.

Syftet med uppsatsen som är skriven inom kursen "Trädgårdshistoria I", är att öva i materialsökning och arkivarbete samt att lära hur en vetenskaplig uppsats skrivs.

1.3 Material och Metod

För att skaffa grundläggande kunskaper om kyrkogården, kontaktade jag i första skedet kyrkovärd Margit Nilsson och kyrkovaktmästare Bengt Krondahl i Andrarum. Dessa båda personer har bidragit med många intressanta upplysningar samt förmedlat ritningar och skrifter om kyrkogården. Ett besök gjordes på plats, då Bengt Krondahl sakkunnigt guidade på kyrkogården.

Tyvär har kyrkoarkivet med gamla originalhandlingar, som förvarades på det gamla Prästlönebostället i Andrarum, utplånats då gården brann ner till grunden den femte juli 1875⁵. Numera hyr Brösarps pastorat, som Andrarum lyder under, arkivutrymme på landsarkivet i Lund⁶. Vid besök på landsarkivet inhämtades uppgifter från visitationsprotokoll. Tyvärr förvaras inga ritningar eller växtförteckningar över kyrkogården i något av landsarkivets arkiv i Lund⁷. Jag besökte också Lunds pastorats arkiv i Lund för att gå igenom deras uppsättning av visitationsprotokoll från år 1922 och framåt.

¹ Carlberg, G., 1984, sid 17.

² Alunbruket kallades i folkmun för "verket" därav fick arbetarna namnet verkarna och ån som rinner därigenom, vidare ut mot Östersjön, fick namnet verkån. Den del av kyrkogården där alunbruksarbetarna begravts, kallas för verkakyrkogården.

³ Sjöstedt, F., 1969-11-08.

⁴ Björkman, Åsa, muntligen, 2002-02-04. Brösarp-Tranås församling består förutom av Andrarum, av Brösarp, Eljaröd, Fågeltofta, Onslunda, Spjutstorp och Tranås. Enligt SCB (statistiska centralbyrån) var invånarantalet i Andrarum, med en areal av ca 4870 km², år 2000, 305 personer.

⁵ Torstensson, Jan, muntligen, 2002-02-04.

⁶ Trobeck, Stig, muntligen, 2001-10-23.

⁷ Se not 5. Även arkivet på Gastelyckan har kontrollerats.

För att undersöka hur kyrkogården utvidgats sökte jag kartmaterial. Den äldsta kartan där Andrarums kyrka och området runt omkring markerats, är den Skånska Rekognosceringskartan från 1812-20, upprättad av rikets krigsmakt. Lantmäteriet i Kristianstad meddelade att de inte har några handlingar som berör Andrarums kyrkogård⁸. Regionmuseet i Kristianstad uppger också att de saknar material över kyrkogården⁹ och hänvisar till Riksantikvarieämbetet (ATA) i Stockholm, som bidrar med en ritning över utbyggnaden av nya kyrkogården daterad 1937¹⁰. Tomelilla kommun saknar också handlingar som berör kyrkogården¹¹.

Sedan länsstyrelserna i Kristianstad- och Malmöhus län slagits samman till Skåne län 1997, finns de senaste handlingarna rörande kyrkogården förvarade hos länsantikvarien i Malmö. Länsantikvarie Thomas Romberg, som är beslutande vad gäller förändringar på kyrkogården, delgav mig handlingar som bland annat berör den trädfällning som skett under de senaste fem åren.

Jag gjorde också ett besök på Regionmuseet, S:t Larsområdet i Lund, där jag fann en bild över ett kopparstick upprättat 1756 över Alunbruket, efter en teckning av G. Burman år 1680¹². Kyrkan och kyrkogården är tyvärr inte med på bilden, på grund av avståndet däremellan, därför tas bilden inte med i uppsatsen. I Andrarums församlingshem fann jag en målning som visar kyrkan och prästgården som brann ner 1875. Bilden är av äldre datum, men eftersom den är en tolkning som dessutom inte visar själva kyrkogården utan kyrkan och prästlönebostället sett från vägen i väster, har jag valt att inte ta med den i arbetet. Egna foton och samt bilder hämtade från litteratur, bidrar till dokumentationen. En del ritningar över kyrkogården har bestått av kopior av så pass dålig kvalitet att en viss bildbearbetning har fått vidtas, datum för retuscheringen anges i dessa fall på ritning.

Skicket att begrava inuti kyrkan har förekommit i stor skala i Andrarum. Detta gravskick behandlas främst i bilagan "Gravvalven under Andrarums kyrka". Gravskicket är dock inte ovidkommande eftersom kyrkogården sett annorlunda ut om begravning inuti kyrkan inte förekommit. Som kuriosas till kyrkogårdens historia handlar en annan bilaga om "Skrock och spökhistorier", i viss mån förknippade med Andrarums kyrkogård. För att skapa en bakgrund till kyrkogårdens historia har jag även redovisat bygdens historia och utveckling i stora drag, även om det i sej inte hör till den avgränsade platsens historia.

De två bibliotek som jag hämtat litteratur ifrån är Malmö stadsbibliotek, som har en "skånesamling", och biblioteket i Alnarp. På båda ställena har jag blivit mycket hjälpsamt bemött.

Den viktigaste tryckta litteraturen som ligger till grund för uppsatsen är Curt Wallins dokumentation över *Gravskick och gravtraditioner i sydöstra Skåne* samt *Kyrkogårdens gröna kulturarv* som är ett redaktionellt verk, upprättat vid Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp, samt boken om *Skånska kyrkor*, också ett redaktionellt verk, utgiven av Skånes hembygdsförbund.

Bristen av beskrivande text och ritningar över kyrkogården har gjort det svårt att redovisa kyrkogårdens historia med fakta rakt igenom. För att belysa utvecklingen har jag tagit mig friheten att tolka utformningen i egna bilder.

Kyrkogårdens historia återges som följer i kronologisk ordning.

⁸ Andersson, Mona, muntligen, 2001-12-14.

⁹ Stureson, Leif, muntligen, 2001-12-14.

¹⁰ Rigefalk, Catrin, muntligen, 2001-12-14.

¹¹ Ivansson, Gun-Britt, muntligen, 2002-02-04.

¹² Andersson, P. G., 1979, sid 14.

2. ANDRARUMS KYRKOGRÅRDS HISTORIA

2.1 Från hedningatid till medeltid

2.1.1 Gravskick under hedningatiden

Före kristendomens införande i Skåne¹³ och innan kyrkogården var anlagd, ägde begravning rum på de enskilda gårdarnas "ättehagar". På sina ställen fanns också förhistoriska gravplatser. Mycket tyder på en familjevis gravläggning på de gårdsanknutna gravfälten. Det förekom både jordbegravning och brandgravar¹⁴. Några historiska handlingar som omnämner speciella ättehagar i Andrarum har jag inte kunnat finna. Däremot berättar ett utdrag ur lundaprofessorn Sven Nilssons dagbok, som långt senare, år 1819, företog en resa i Skåne, om ett slags gravskick som förekommit i Andrarum som han kopplar till förhistorisk tid och hedendomen. Vid berättelsens början har han just passerat Andrarums kyrka:

"Snart sågo vi till vänster en vacker skog, och mellan träden framskyntade säteriet Kristinehov. Denna trakt var i början av vägen beströdd med gnejsblock och kislar, bevuxen med enris och grupperade bokar. I denna backiga stenströdda skogstrakt såg man på flera ställen små stenrosen uppkastade vid vägen, där någon människa av våda satt livet till. Varje resande av allmogen, som passerar ett sådant ställe, kastar dit en sten eller en rissla. Detta bruk är högst märkvärdigt och synes mig antyda en ganska hög ålder. Det synes mig hava sitt ursprung långt tillbaka i den grå hedendomen, då man över den dödes lik uppkastade en stenkummel. Om även den tidens förbifarande ökade den avlidnes gravvård med en sten, känner jag icke, men det synes mig nog troligt. – Kristna religionen satte att utmärka ett sådant ställe med dess heligaste symbol; korset, men även vid korset kastade varje förbifarande en sten och bildade därigenom ett litet kummel. En märklig sammansättning av den hedniska och kristna tidens tecken. Från Andrarum togs vägen åt Degeberga. Vi reste ned över ån."¹⁵

Det är intressant att man så sent som de första decennierna av 1800-talet fortfarande har detta bruk i trakten. Kanske har läget i inlandet bidragit till att gravtraditioner härstammande från hedningatiden, hållits kvar en längre tid.

2.1.2 Andrarums första kyrkogård invid S:ta Bothilds källa?

I samband med Sveriges kristnande byggdes de första kyrkorna, och med den nya tron förändrades gravtraditionerna. Under missionstiden kom dock gravskicket att omfatta både förkristna och kristna element i både ritualer och fysiska arrangemang¹⁶. I Danmark som Andrarum tillhörde fram till 1658 då Skåne blev svenskt, skedde kristnandet på liknande sätt som i övriga Norden¹⁷.

I Andrarum ville man ogärna överge källkulten. På hemmanet strax intill platsen där kyrkan byggdes under 1100-talet, låg en offerkälla, en så kallad "midsommarkälla" som hade namnet S:ta Bothilds källa. I en prästrelation från 1729, sätts källan i samband med kyrkan. Vigvattnet hämtades vid källan under den katolska tiden (950-1536¹⁸). Den första kyrkan skall ha kallats S:ta Bothilds kyrka¹⁹.

Till källan sökte man sig vid midsommartid eftersom den hade rykte om sig att kunna bringa hjälp i sommartorkan sedan vissa rituella handlingar som dock inte beskrivs, utförts av kvinnor. Även

¹³ Hadenius, S, m. fl., 2000, sid 493. Danmark kristnades år 950. Den första stiftsindelningen infördes 1060. Norden blev egen kyrkoprovins 1104 och ärkebiskopssätet förlades till Lund. Missionärerna kom i första hand från de Brittiska öarna.

¹⁴ Lundquist, K., 1992, sid 12.

¹⁵ Wallin, C., 1951, sid 191.

¹⁶ Se not 14.

¹⁷ Se not 13.

¹⁸ <http://ne.se>, 2002-11-25. Kristian III genomförde reformationen från katolicismen till lutherdomen i Danmark efter inbördeskriget 1534-1536.

¹⁹ Wallin, C., 1951, sid 322. Namnet Bothild menar man, är en förvanskning av det manliga namnet Botulf, vars namnsdag firades den 17 juni "Boelsmässodagen". S:t Botulf var ett engelskt helgon som också dyrkades i Danmark. I Danmark finns bl.a. S:t Budolfi kyrka i Aalborg och Bodilsker kyrka på Bornholm.

andra mystiska ting har förknippats med denna källa.²⁰ Källan hölls in på 1700-talet i stor helgd av byborna,²¹ och prästerna förde en ständig kamp långt fram i tiden, för att utrota källkulten²².

Enligt Margit Nilsson, kyrkovärd i Andrarum, var källan som idag är övervuxen och ligger ca 200 m syd-sydväst om kyrkan, invändigt klädd med kilformade stenblock som bildade ett trattliknande kar. Dessa stenar har tyvärr dolts eller kommit bort från platsen under årens lopp. Stora, delvis brända, stenar hittades ännu i slutet av 1960-talet vid plöjning på den kyrkås som sägnen talar om som skulle vara platsen för den första kyrkan och kyrkogården. Det finns inte några belägg för att det funnits två medeltida kyrkor och att den första kyrkan verkligen legat invid källan. Det var däremot vanligt att kyrkorna byggdes vid kristendomens första dopkällor²³.

2.1.3 Andrarums kyrkogård under medeltiden

Andrarum ligger på en plats i Skåne som under mycket lång tid varit täckt av skog. Ortnamnet Andrarum har troligen sitt ursprung i medeltiden. En teori är att den första bonden som bosatte sig här, hade namnet Andridh och eftersom han gjort en röjning i skogen för sin gård, ett rum, så kallades platsen Andrarum.²⁴

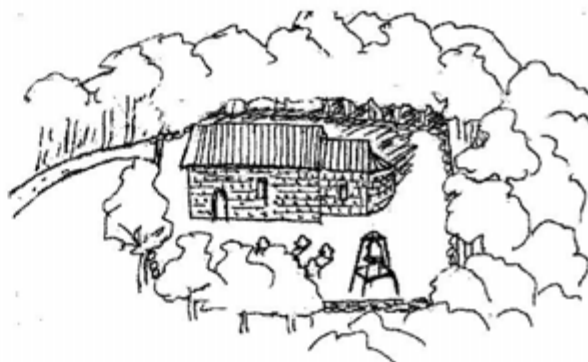
Med denna bakgrund kan man tänka sig att området på kyrkåsens topp röjdes för att skapa rum åt kyrkan och kyrkogården, men på slänterna runt om växte fortfarande skog. (jfr fig. 6)

Andrarums kyrka uppförd i sina äldsta delar i slutet av 1100-talet, var en romansk anläggning i sten, med smalare och lägre långhus samt med ett ganska kort kor och en halvrund absid. Kvar av den gamla medeltidskyrkan är idag koret absiden och ett dopkapell.²⁵

Den medeltida kyrkogården var oftast liten och obetydlig. Kyrkogårdens avgränsning utåt markerades däremot kraftfullt och kan ha bestått av en jordvall och ett dike, eller en gråstensmur. Oftast har de äldsta murarna rivits i samband med utvidgningarna.²⁶ När den första kyrkogårdsmuren byggdes i Andrarum är okänt.

Avsikten med avgränsningen utåt var att skydda den vigda jorden mot boskap och vilt. Ingen vegetation förutom ängsgräs fanns innanför kyrkogårdsmurarna under medeltiden, skriver Kjell Lundquist i boken om *Kyrkogårdens gröna kulturarv*.²⁷

"Till skillnad från de vikingatida hedniska gravarna, där de döda har lagts i riktning norr-söder, med gravgåvor av olika slag, har de kristna placerats med huvudet i väster för att de på yttersta dagen skall möta Kristus som likt solen kommer från öster", skriver Carl-Axel Mildner i hembygdsföreningens årsbok, *Skånska kyrkor* (1997).²⁸ Medan mycket tyder på familjevis gravläggning på de gårdsanknutna gravfälten, som användes för gravsättning innan kyrkogårdens tillkomst, infördes efter kristnandet en segregering.

Figur 6. Bilden visar hur den första kyrkogården kan ha sett ut intill den medeltida kyrkan. Gravstenarna stod antagligen oregelbundet placerade på den öppna ången innanför kyrkmuren. (Bild: författaren)

Figur 7. Så här kan de första gravvårdarna ha sett ut på Andrarums kyrkogård. Bilden visar en avritning från Stehags kyrkogård. Vid gravhällens gavlar står halvrunda gavelstenar prydda med ett enkelt kors. (Bild: författaren)

²⁰ Wallin, C., 1951, sid 222.

²¹ Sjöstedt, F., 1969-11-08.

²² Wallin, C., 1951, sid 322.

²³ Se not 20.

²⁴ Karlsson, Per-Åke, 2001-10-23.

²⁵ Herrlin, G., m.fl. 1947, sid. 529.

²⁶ Mildner, C-A., 1997, sid 44.

²⁷ Lundquist, K., 1992, sid 12-14.

²⁸ Se not 26.

I likhet med principen att kvinnorna hade sina platser i norra delen av kyrkan, gravsattes de också på norra sidan om kyrkan. Under högmedeltiden blev det dock brukligt att man och hustru begravdes tillsammans och att man övergav norrsidan av kyrkogården som begravningsplats. Något enhetligt mönster har dock inte kunnat påvisas skriver Nils-Arne Bringeéus²⁹. Hur det förhöll sig i Andrarum har inte omnämnts. Om speciella platser på kyrkogården i Andrarum hyst barngravar under medeltiden finns inte heller dokumenterat.

Traditionen med stående gravstenar är gammal. En viktig del av den katolska kyrkan utgjordes av klostren som förde med sig en enkelhet i sin arkitektur som återspeglades på kyrkobyggnaderna och på kyrkogårdarna runt om i Skåne. På Stehags kyrkogård, i Bosarp och på Bosjökloster finns gravstenar från 1100-talet utförda av sandsten (jfr fig. 7.)³⁰ Man tror att de besuttnas minnesvårdar, om de överhuvudtaget fanns, stod eller låg placerade tämligen oregelbundet på kyrkogården.³¹

Varje byalag hade sin begravningsplats. Så småningom övergick platsen till att avse varje hemman, skriver Kjell Lundquist (1992) sammanfattande om medeltidens gravskick³². Utanför kyrkans port ägde en del kyrkliga handlingar rum såsom vigslar och olika pålysningar. Kyrkogårdens roll som förgård till det heliga rummet var tydligt betonad genom handlingen som var förlagd dit.³³

Under 1400-talets senare del utfördes en restaurering inuti Andrarums kyrka³⁴. Möjligtvis skedde en förändring av kyrkogården i samband med restaureringen, men utformningen av kyrkogården vid denna tid omnämns tyvärr inte.

2.2 1500-talet till 1700-talet

Under 1500-talet såg kyrkogården antagligen ut ungefär som på medeltiden, med gravplatserna oregelbundet placerade på den inhägnade ängen. Under 1600-talet och 1700-talet började kyrkogårdsrummen i allmänhet att få en mer strukturerad form. Landsortskyrkogårdar som Andrarum indelades efter hemman. Vissa sockenbor som soldater, inhysehjon, och fattighusinvånare stod dock utanför denna ordning. Varje hemman hade sitt tilldelade skifte och gravarna märktes i regel ut med anspråkslösa träkors vilka snart bröts ned och förmultnade.³⁵

Under 1500-1700-talen skedde flera utvidgningar av Andrarums kyrkogård. Kyrkogårdsmuren utvidgades allteftersom gränsen flyttades mot kyrkåsens brant i norr och förlängdes österut. Om det inte redan fanns träd i anslutning till kyrkogården, var det förmodligen under denna period som man började att plantera träd invid kyrkogården. Plantering av träd inne på själva kyrkogården skedde i allmänhet inte förrän på 1800-talet skriver Kjell Lundquist.³⁶ Det har dock varit tradition att plantera trädslagen ask, alm och senare lind och hästkastanj som vårdträd på enskilda gårdar och centralt i byar sedan länge. Träden arrangerades ofta två och två som ingångsträd, och senare i alléer. Ingångsträden skulle skydda husets invånare mot ont enligt folktron. Kjell Lundquist hänvisar till Lange, som menar att det finns anledning att anta att denna typ av trädplantering på en tidig kyrkogård också kan ha betraktats som skyddsträd. Ask, alm och lind tjänade även som kreatursfoder vid hamling. Under krigstider fick kyrkogården fungera som skydd för icke krigsföra och deras dyrbara husdjur kunde beta på ängen och få lövfoder från träden.³⁷ Den högt placerade kyrkogården i Andrarum måste ha varit en trygg plats att söka skydd på, då eventuella fiender gick att upptäcka på långt avstånd.

²⁹ Bringeéus, N.-A., 1997, sid. 192.

³⁰ Mildner, C.-A., 1997, sid 44.

³¹ Lundquist, K., 1992, sid 12-14.

³² a.a

³³ Se not 30.

³⁴ Herrlin, G., m.fl. 1947, sid. 529.

³⁵ Lundquist, K., 1992, sid 26.

³⁶ a.a, sid 16-17.

³⁷ ibid.

I Andrarum tycks traditionen med träd intill kyrkogården vara gammal. Kanske fanns det en lund här redan under medeltiden, invid S:ta Bothilds källa? I en "Rusttjenstlängd" från år 1690³⁸, anges att den så kallade Munkaskog i Andrarums by hade uthuggits. Det är möjligt att denna "Munkaskog" kan ha legat intill kyrkan.

De första dokumenterade beläggen som jag funnit för att det fanns träd på kyrkogården är dock från visitationsprotokoll i början av 1800-talet (se avsnitt 2.3). Kyrkogårdens upphöjda läge i landskapet gör att träden även har en viktig vindskyddande funktion. Det har också allmänt ansetts att träden med sin skugga bidrar till att skapa en passande melankolisk stämning på kyrkogården³⁹.

2.2.1 Protestantismens och renässansens införande förändrar kyrkogården

Den protestantiska kyrkans införande förde med sig att gravskicket förändrades. Martin Luther menade att kyrkogården skulle vara en plats för meditation över döden och uppståndelsen. Så blev det dock inte när de "världsliga" herrarna⁴⁰ tog över makten. Istället försvann gamla seder och bruk (se avsnitt 2.1.3) och i flera fall även respekten för graven. "Den livsbejakande renässansen förde vidare med sig en ohämmad personlighetskult inom de "förmämas" kretsar, med överdådiga begravningsceremonier och påkostade gravmonument"⁴¹. Så skedde även i Andrarum om än i mindre skala i jämförelse med städerna (se avsnitt 2.2.4 och 2.2.7 samt bilagan: Gravvalven under Andrarums kyrka). Gravstenar blev en slags statussymbol. I Andrarum har förmodligen, på grund av det relativt nära avståndet, många gravvårdar kommit från Ringsjöbygdens stenhuggeriområde. En annan närbelägen bygd som lämnat material till otaliga gravvårdar är Komstads "stengravar" som i mer än 800 år lämnat kalksten till gravstenar, byggnader och bord. Det är därför inte en tillfällighet att det fanns rikligt med gravvårdar i sydöstra Skåne redan under 1700-talet, skriver Nils-Arvid Bringeus i boken *Skånska kyrkor* (1997).

Handlaren och topografen Abraham Hülphers gjorde en resa i bygden år 1759, och noterade om grannförsamlingen Eljaröd: "Gravstenar vore på kyrkogården i myckenhet, så små som stora"⁴². Det är troligt att detsamma gällde för Andrarums kyrkogård beläget några kilometer därifrån. Nu var det också vanligt att låta rista in namn, födelse-, dödsdag och ibland lite längre skrivna texter på gravstenarna av sandsten eller kalksten, som var lätta att rista in texter i⁴³. På Andrarums kyrkogård råder en relativt jämn komposition över gravvårdarna. Få iögonfallande gravmonument står på kyrkogården. Att de mest bemedlade valde att trängas om platserna under kyrkans golv, eller i gravkammaren, det "Ryttingska gravkoret", har antagligen bidragit till att kyrkogårdens utformning förblev enkel. Vården av kyrkogården blev kanske inte så viktig i och med att de förnäma trängdes om utrymmet inuti kyrkan. Från Gustav Wasas tid och så långt fram som till år 1819 ingick allmänt i klockarens löneförmåner gräsbete för kreatur på kyrkogården⁴⁴.

I Skåne fanns en tradition redan under 1700-talet att smycka kyrkogårdens gravar och gravhällar med blommor vid högtider som exempelvis midsommar och pingst. Carl von Linné berättar från sin Skånska resa år 1749, att han i norra Skåne såg kyrkogårdar beströdda med vilda blommor av arterna smörboll, *Trollius europaeus*, kabbleka, *Caltha palustris* och älggräs, *Filipendula ulmaria*.⁴⁵ Kanske pryddes kyrkogården i Andrarum, med avseende på traktens naturrikedom, med vilda ängsblommor på samma sätt.

2.2.2 Befolkningsökningen under 1600-talet till 1800-talet

Befolkningen i Andrarum ökade kraftigt med alunbruksindustrin. Till den stora industrin kom folk för att arbeta från när och fjärran. Under 1650-talet kom många arbetare från Köpenhamn. De första bergsmästarna rekryterades från Belgien, men 1651 hade de ersatts av engelsmän, skriver Elof Stolz i

³⁸ Stolz, E., 1932, sid 111.

³⁹ Lundquist, K., 1992, sid 25.

⁴⁰ a.a., sid 17. Vid reformationen tog staten över de rättigheter och plikter som dittills legat under kyrkan.

⁴¹ Wallin, C., 1951, sid 84.

⁴² Bringeús, N-A., 1997, sid. 200.

⁴³ a.a., Abraham Hülphers resa genom Skåne, utfördes troligtvis på uppdrag av lantmåteriverket enl. Jacob Faggots officiella frågelista för topografisk beskrivning av Sverige, i vilken uppgifter om fornlämningar hade en central roll.

⁴⁴ Lundquist, K., 1992, sid 18.

⁴⁵ Bringeús, N-A., 1997, sid. 212.

sin historiska skildring om Andrarums alunbruk.⁴⁶ Många av tjänstemännen och arbetarna stannade kvar till sin dödsdag och likt efterkommande släktingar begravdes de på kyrkogården i Andrarum och även några få inne i kyrkan (se .avsnitt 2.2.3, 2.5 och bilagan: Gravvalven under Andrarums kyrka).

Från mitten av 1700-talet märktes en förbättring av levnadsförhållandena. Nyodlingar och förbättrade odlingsmetoder gav resultat. De forna danska provinserna började återhämta sig efter en lång nedgångsperiod. Kyrkogården användes som flitigast under denna period, mellan 1600-talet till 1800-talet, både som begravningsplats och som mötesplats för församlingsborna.

2.2.3 Ära och rikedom ger gravplats i kyrkans gravvalv

Det var vanligt att högre ståndspersoner begravdes i gravvalv och gravkor under 1600- och 1700-talet. Samtidigt blev det vanligt att präster och borgare, som kom strax under på den sociala rangskalan, fick sina gravar och gravhällar på, eller under kyrkans golv. Det var inte bara i stadskyrkorna i Simrishamn och Ystad som man anordnade gravplatser inuti kyrkan, utan även i Andrarum.⁴⁷ Under 1700-talet inreddes ett helt system av gravkamrar under kyrkans golv där alunbrukets ägare och tjänstemän, "ädlare" hantverkare och präster med familjer trängdes om utrymmet. (se bilaga: Gravvalven under Andrarums kyrka).

2.2.4 Den sociala strukturen

Den sociala skiktningen av gravplatser i och utanför kyrkan har vuxit fram successivt, väl överensstämmande med den allmänna bilden av den sociala strukturen i övrigt i vårt land. Den har varit särskilt utmärkande för södra Skånes landsbygd och för städerna, konstateras i boken *Skånska kyrkor* (1997).⁴⁸

Under 1600-talet fick kungliga förordningar och kyrkomötesförslag anledning att ta upp överdrifterna i de mellersta ståndens gravskick. Curt Wallin hänvisar till Sveriges Kyrkolag från år 1686 och citerar: "man må väl therutinnan hålla en tjänlig åtskillnad emellan personerna, efther hvars och ens stånd, Embete och värdhe, icke som några sielva begiära eller bekostnaden kunna göra, uthan heller som Församlingens förmän och andra som vederbör, thet tjänligt att pröffva på thet ehregirugheet och fåfeng bekostnad måå förtages".⁴⁹

I skånska församlingar förekom att en likpenning togs ut. Dessa avgifter avspeglar den sociala skiktningen i samband med begravningsplatsens läge på kyrkogården. Någon sådan förteckning över likpenningar gällande Andrarum har ej kunnat spåras, det är dock troligt att det funnits en sådan. Branden av kyrkoarkivet 1875 bidrar till ovissheten. I Simrishamn, som är beläget cirka tre mil från Andrarum, anges däremot i ett visitationsprotokoll från år 1697 följande förslag till taxa för fem olika kategorier:

- för lik som läggs i koret, framför altaret nedanför koret samt på stora gången vid manfolkssidan i hela kyrkan
- för lik som läggs på norra kvinnfolksgången och i vapenhuset
- för lik som bortföres till dess gravställe på någon annan ort
- för begravning på södra, västra och östra sidan samt för de lik som lades uti den så kallade 'fattigas jord'⁵⁰

Man kan lägga märke till att taxan inte upptar gravställen norr om kyrkan. Det har sin förklaring i att man undvek att begrava på denna del av kyrkogården. Frågan om begravning norr om kyrkan har behandlats av många forskare, vilka kommit fram till att fördomarna mot norra sidan inte fanns under tidig medeltid.⁵¹ Vid invigningen av nykyrkan, i Andrarum "verkakyrkan" som stod klar 1768, vände

⁴⁶ Stolz, E., 1932, sid 95.

⁴⁷ Bringeéus, N-A., 1997, sid. 193.

⁴⁸ a.a

⁴⁹ Wallin, C., 1951, sid. 84.

⁵⁰ Bringeéus, N-A., 1997, sid. 192

(not. Biskopsvisitationer u å.102 ff).

⁵¹ Se not 50.

(not. Wallin 1951:160 ff).

sig också biskopen mot alla fyra väderstrecken⁵². Den sociala skiktningen tyder dock på att den norra sidan inte hade samma status.

I Andrarum var det de fattiga verkarna vid alunbruket som begravdes norr om kyrkan. Brottslingar, som vanligtvis förvägrades kyrkogårdsplats, fick i några fall på nåder begravas på norrsidan. "Även om graven låg på 'hedninga sidan', kommo de dock i vigd jord. Att begravas 'i h*j og heden Jord', som våra danska förfäder uttryckte det, ansågs nämligen som det förfärligaste som kunde hända. Det var att möta djävulen utan korsets tecken och att aldrig få ro i sin grav" skriver Curt Wallin.⁵³ Fullt så hemskt har inte begravningsplatsen på norrsidan tolkats alltid. Tolkningen varierade från bygd till bygd och under olika tidsepoker. Jag ser det som ganska naturligt att man inte väljer en plats i skuggan i första hand, såväl i livet som när det gäller en gravplats. Även om "diskrimineringen" av norrsidan på kyrkogårdarna länge levt kvar, möter vi en reaktion redan under 1700-talets senare hälft. I Abraham Hülphers Skånska resa 1759 heter det: "Det är märkligt att på Lunds och på några andra kyrkogårdar i Skåne, begravs utan avseende lik på både norra och andra sidor, så att den vidskepelse att hava avsky för det stället icke ännu uppkommit; tvärtom läggas de hederligaste liken på norra ändan av kyrkan".⁵⁴

2.2.5 Pestkyrkogården

År 1710 var ett nödår med svält i spåren och pesten spred sig som en löpeld genom landet. En pestkyrkogård avsattes på ett mindre område med behörigt avstånd från bebyggelsen, norr om vägen mellan Eljaröd och Andrarum på fastigheten Christinehof 1:1. Området finns fortfarande utmärkt på lantmäteriets kartor.⁵⁵

År 1711 var farsoten vida spridd i Skåne, alunbruket och omgivningen runtomkring förblev dock oberörd. En bergmästare vidtog stränga förhållningsregler om isolering som säkert bidrog till att Andrarum klarade sig från pesten, "men kanske folktron om vedrökens smittoreande förmåga hade rätt till triumf i detta fall" som Johan Nihlén skriver (1956). Hela året eldades 58 fyrställen på verket, så att den svavelhaltiga alunskifferröken, som man trodde trängde undan smittan, låg som en molnstod över bygden.⁵⁶ I Andrarum behövde aldrig pestkyrkogården användas⁵⁷.

2.2.6 1733-års utvidgning av kyrkogårdsmuren (se fig. 26)

Swen Jönsson refererar anteckningar från år 1733 som anger att medel insamlats till reparerande samt utvidgning av kyrkogårdsmuren med 54 famnar, vilket med dagens mått skulle motsvara 96 meter⁵⁸. Anteckningarna talar om att det var alunbruksbetjänarna, hantverkarna och arbetarna, som tillsammans skänkt 202 daler och åtta öre silvermynt till bygget.⁵⁹

Det tycks som om församlingen på 1700-talet var mån om att få kyrkogården i gott skick. Om gåvorna framtvingades eller var frivilliga, framgår ej av anteckningen. Det går ej heller att

Figur 8. Tolkning av kyrkogårdens utseende vid 1750-talet. Stenmuren har utvidgats i sydost och i den nordöstra delen har alunbruksarbetarnas gravar märkts med enkla träkors. Det "Ryttingska gravkoret" har nyligen byggts i det sydöstra hörnet. (Bild: författaren). Jfr med fig. 6.

⁵² Bringeéus, N.-A., 1997, sid. 186.

⁵³ Wallin, C., 1951, sid. 162.

⁵⁴ Bringeéus, N.-A., 1997, sid. 193.

(not. Schiller 1934:77)

⁵⁵ Lantmäteriets Ekonomiska kartblad, 1935.

⁵⁶ Nihlén, J., 1956, sid 102.

⁵⁷ Wallin, C., 1951, sid 340; Nilsson, M., muntligen, 2002-01-22.

⁵⁸ *Bonniers familjelexikon*, 1983, uppslagsord: famn. Famn = äldre längdmått, 1 famn = 1,78 m, (eller rymdmått för ved varierade mellan 2-4 m³)

⁵⁹ Jönsson, S., 1940, sid 11.

utläsa i vilken riktning kyrkogårdsmuren utvidgades, men eftersom kyrkan byggts till med ett långhus i nord-sydlig riktning som stod färdigt år 1709, är det tänkbart att muren också utvidgades i dessa riktningar (se fig. 8 och 26). Det är vidare troligt att muren reparerades invid entrén, för att smälta samman med den nya muren i norr för att ge ett prydligt enhetligt intryck för besökarna.

2.2.7 Ryttingska gravkoret och andra stenhus på kyrkogården

År 1742 skänkte grevinnan Christina Piper, i samband med en omfattande renovering av kyrkan, ett grundmurat stenhus till kyrkogården att förvara de dödas ben i. Benhusens funktion var liten då det i början av 1700-talet började accepteras att låta benen ligga kvar i jorden⁶⁰. 1743 skänkte grevinnan ännu ett stenhus i detta fall att förvara "materialier" i⁶¹. En möjlighet är att något av de två husen var det Ryttingska gravkoret. De båda byggnaderna kan naturligtvis också rivits, för idag finns inga benhus utan endast det Ryttingska gravkoret kvar på kyrkogården.

Det Ryttingska gravkoret som är placerat på den sydöstra delen av kyrkogården, är en fristående tegelbyggnad med en mindre förhall och en trappnedgång in till en tunnvalvd gravkammare. Byggnaden uppfördes av den förmögne bruksdirektören Ifvar Rytting bosatt i Djurröd. Han vilar här "i en enkel kista på en bädd av lönnlöv"⁶², jämte sina tre hustrur och två döttrar. Sex likkistor står fullt synliga i det vackra vitkalkade stenhuset⁶³, som fotot på framsidan till uppsatsen visar. Curt Wallin (1951) anser att byggnaden måste ha tillkommit senast år 1751, men eftersom byggnaden är privat egendom, ingår den inte i kyrkans räkenskaper. Att Ifvar Rytting var en slipad affärsman, med bankverksamhet i hela Skåne, visar sig i regelverket kring den donation på 2800 daler silvermynt, som han lät knyta till gravkoret som skulle försäkra byggnadens underhåll och ge familjen gravfrid för all framtid, vilket också skett.⁶⁴

2.2.8 1768 års utvidgning med "verkakyrkan" och "verkakyrkogården"

Kyrkogården utvidgades troligen åter i samband med tillbyggnaden av verkakyrkan, som var en förlängning av 1709-års långhus mot norr. Eftersom invånarantalet och dödligheten var stort under denna alunbrukets storhetstid, behövdes rejält med utrymme både i kyrkan och på kyrkogården. Kyrkogårdens nord-östra del, där alunbruksarbetarna begravdes, kallades också för "verkakyrkogården"⁶⁵.

Verkakyrkan räknas till nykyrkorna som ofta byggdes som patronatskyrkor och initierades av godsägare. I Andrarum var det Christina Pipers ende son, greve Carl Fredrik Piper, som tog initiativet till verkakyrkan. (Han tog över alunbruket efter Christinas död år 1752). Hans initialer i järn, C.F.P., sitter jämte hans hustrus Ulrica Cristina Mörnens, U.C.P., på kyrkans norra gavel. Greven förskotterade kostnaden för kyrkobygget som uppgick till 4000-5000 daler silvermynt, men det var endast ett lån till församlingen som invånarna fick betala tillbaka med ränta och årlig amortering.⁶⁶ Den högtidliga återinvigningen av nykyrkan utfördes i närvaro av både biskopen och församlingen⁶⁷.

Figur 9.
Kyrkogården utvidgades förmodligen norrut i samband med utbyggnaden av den norra delen av kyrkan, den sk "verkakyrkan".
(Bild: författaren) Jfr. fig. 6 och fig. 8.

⁶⁰ Lundquist, K., 1992, sid 21.

⁶¹ Jönsson, S., 1940, sid 12.

⁶² Wallin, C., 1951, sid 110: Likkistornas dynor fylldes annars ofta med humle, som ansågs vara ett verksamt medel såväl mot förruttelse som mot gengångare.

⁶³ Karlsson, Per-Åke, muntligen, 2001-10-23.

⁶⁴ Wallin, C., 1951, sid 134; Krondahl, B., muntligen, 2001-08-15.

⁶⁵ a.a, sid 162.

⁶⁶ Jönsson, S., 1940, sid 13.

⁶⁷ Kling, J., 1997, sid. 117.

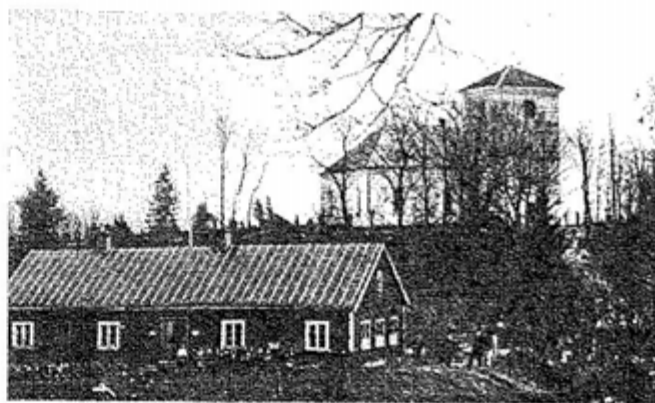
2.3 1800-talet

2.3.1

Andrarum förändras under 1800-talet

Bybildningar som tidigare bestod av en samling gårdar, splittrades med skiftesreformerna i början av århundradet. Jordbrukens tegar samlades i enhetligare områden. I de "nya" byarna bildades tomter som bebyggdes med gatuhus. Mindre jordbruksfastigheter, torp och småbruk, avstyckades från de större jordbruks- och skogsfastigheterna. Andrarums befolkning fördelades jämnare över bygden och jordbruket tog över alunbrukets tidigare roll som huvudnäring. År 1880 bodde endast ca 170 personer vid alunbruket⁶⁸. Så skedde något som kom att förändra bygden lång tid framöver; stora arealer granskog planterades på godset Christinehofs marker.

På bilden från 1800-talets slut, (se fig. 10), syns flera granar längs vägen upp mot kyrkan och intill kyrkogårdsmuren norrut. Idag är granarna på bilden borta. Granen, som aldrig haft en naturlig hemvist i bygden, håller idag sakta på att ersättas med lövträd i skogsbestånden.

Figur 10. Längs kyrkogårdsmuren syns höga träd. Troligtvis är fotot taget runt år 1884, då Johan Nihlén tog anställning som folkskollärare vid Andrarums skola, byggnaden i förgrunden. Numera är den gamla skolan ombyggd och används som församlingshem. (Ur: Nihlén, Johan, 1956, sid 9).

2.3.2 Skånska Rekognoseringskartan

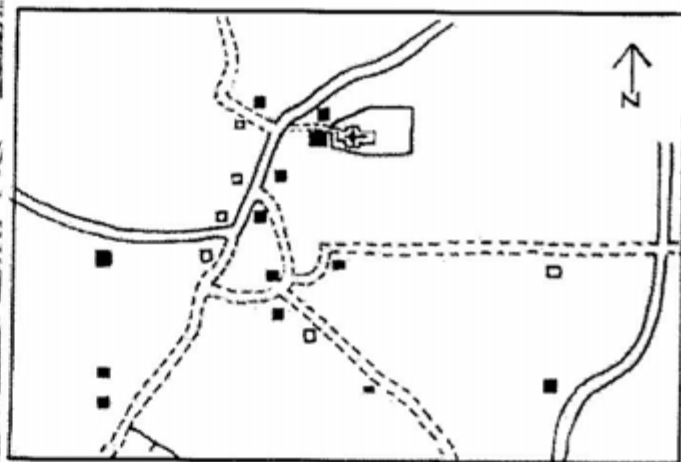

Figur 11.

0 500M

Kyrkogårdens utsträckning tycks följa den snävare markeringen på kyrkoåsen. Utdraget ur den Skånska rekognoseringskartan visar att Andrarum var en by med uppemot 30 byggnader år 1812-20. (Bild: Skånska rekognoseringskartan)

Den äldsta kartan som jag funnit där kyrkogården finns med är den Skånska Rekognoseringskartan upprättad 1812-20⁶⁹. Eftersom det är topografien som är det viktigaste på denna karta, upprättad av krigsmaktens fältmättningsbrigad, kan trovärdig-

Figur 12.

Kartan visar de 20 byggnader som fanns kvar 1880 (□+■)

1931 hade byggnaderna reducerats ytterligare. (■) Kyrkogården har utvidgats i riktning mot nordost. Byggnaderna som markerats med svart, representerar förutom 1931 års bebyggelse, i stort också dagens. (Bild: författaren. Kartunderlag: Sveriges Geologiska undersökningar, 1880. samt Lantmäteriets Ekonomiska kartblad från 1935)

⁶⁸ Stolz, E., 1932, sid 105.

⁶⁹ Skånska Rekognoseringskartan upprättad 1812-20 av Fältmättningsbrigaden, 1986, faksimil.

heten vara dålig när det gäller återgivningen av byggnader och kyrkogårdens utsträckning. Min tolkning är att kyrkogårdens avgränsning, muren, är dragen åt sydost. Vilket skulle betyda att delen längst i öster har tillkommit efter 1812-20.

Rekognosceringskartan (figur 11) visar att Andrarum var en samlad by år 1817. Uppemot 30 byggnader finns utritade på kartan. I slutet av 1800-talet hade bebyggelsen runt kyrkan halverats och år 1931 återstod bara en bråkdel av bebyggelsen. Utvidgningen av kyrkogården från dess sydostliga utbredning, mot en utbredning i nordostlig riktning visas på kartorna.

2.3.3 Begravning i varv och nya gravvårdsmoden

Under 1800-talet var det vanligast att begravningsplatserna var fördelade efter varje bynummer, och storleken anpassades efter antalet invånare på vart och ett. År 1822 hade man jämsides med detta gravskick börjat tillämpa seden att begrava i varv, vilket betyder att församlingsborna begravdes intill varandra i följd, oberoende av kön och familjesamhörighet. Curt Wallin skriver i sin bok: "denna praxis framtvingades helt naturligt av det stora antalet obesuttna arbetare vid alunbruket".

I en undersökning av visitationsprotokoll från socknar i sydostskåne, som Curt Wallin hänvisar till, framkommer det att vid tiden mellan år 1880 och 1890, skedde begravning i varv vid 14 kyrkogårdar av 39. Ett mönster visade att de rika jordbruksbygderna, med självägande bönder, oftast höll kvar traditionen med begravning efter hemman, medan det skogiga och fattiga Albo oftare begravde i varv.⁷⁰

Familjegravar introducerades kort efter perioden med varvbegravning, och kyrkogården rutades in med grusgångar. Nu kom också nya gravmoden med handsmidda och gjutna järnkors och järnstaket. Välbärgade lantbrukare lät gärna uppföra obelisker av slipad granit. De efterföljdes under nationalromantiken av "bautastenar" med grovhuggen yta, skriver Nils-Arne Bringéus.⁷¹ Några få exempel av 1800-talets gravmode finns på kyrkogården i Andrarum.

2.3.4 År 1824- gravvalven fylls igen

Fram tills lagen förhindrade det år 1815, var det vanligt att de bättre bemedlade begravdes under kyrkans golv, i ett murat gravvalv eller i ett gravkor⁷². Gravvalven under Andrarums kyrka fylldes igen år 1824. Där hade då begravts mellan 35 till 40 lik⁷³. (se bilaga; Gravvalven under Andrarums kyrka, 3:e stycket, 1707-..)

Hur många, eller om några överhuvudtaget, begravts i valven under 1800-talets början, framgår inte i någon av källorna som ligger till grund för uppsatsen.

2.3.5 Visitationsprotokoll berättar

I protokollen från biskops- och prostvisitationer i församlingen finns en del uppgifter som berättar om kyrkogården. Vid visitationen den 22 juli 1812, var kyrkmurarna i Andrarum dåliga och församlingen lovade att sätta dem i stånd⁷⁴. Den senaste reparationen av kyrkogårdsmuren dessförinnan, som jag funnit belägg för, var den som skedde år 1733. Förmodligen utvidgades muren dessutom vid 1768-års utbyggnad av verkakyrkan. Nu var det alltså dags för reparation igen. Klockstapeln i Andrarum var i dåligt skick och församlingen lovade att åtgärda

Figur 13.

I mitten av 1800-talet hade kyrkogården utvidgats ytterligare österut. Klockstapeln som var i dåligt skick ersattes av det fyrkantiga tornet på kyrkans västra gavel år 1817. Kyrkogården får under senare delen av 1800-talet en stramare utformning med grusgångar mellan gravkvarteren. (Bild författaren) Ifr. med fig. 6, 8, 9.

⁷⁰ Wallin, C., 1951, sid 158. Hänvisning till Berndt Gustafssons undersökning betr. den sociala statusen. N-A Bringéus har dock kritiserat teorin om fördelningen skogsbygd/varvbegravning resp jordbruksbygd/hemmansbegravning.

⁷¹ Bringéus, N-A., 1997, sid. 201.

⁷² a.a., sid. 192.

⁷³ Wallin, C., 1951, sid 127.

⁷⁴ Landsarkivet i Lund (LLA), Andrarums kyrkoarkiv, Biskopsvisitationer N I:1, år 1812.

det.⁷⁵ I stället för reparation av klockstapeln, fick kyrkan sitt fyrkantiga torn i väster år 1817⁷⁶ (se figur 13).

Den 17 september 1822 skrev Nils Dahlberg i visitationsprotokollet att kyrkmurens reparationer var utförda. Kallmuren utan täckning beskrevs vara "i försvarligt gott stånd". Man får också veta att en del av kyrkogården var fördelad år 1822, medan den största delen var allmän. Om gravarnas storlek berättades att de var tio kvarter djupa och långa. Det konstaterades vidare att det fanns träd på kyrkogården, vilket var relativt tidigt om träden var äldre och inte nyligen planterade. Trädens storlek, antal och arter, framgår inte av protokollet.⁷⁷ På landsbygden dröjde det annars till 1800-talets mitt innan lövträd planterades på kyrkogårdarna i större omfattning.⁷⁸ Inte sällan var det på initiativ av folkskollärarna, som också spred kunskap om trädgårdsskötsel, skriver Nils-Arne Bringeéus, i boken *Skånska kyrkor*⁷⁹.

2.3.6 1849- års utvidgning av kyrkogården

År 1849 var det åter dags med reparation och nu även utvidgning av kyrkogårdsmurarna; "Kyrkogårdsmurarna behöfva försättas i bättre skick och då Andrarums kyrkogård, såsom varande för inskränkt behöfven utvidgas, bör församlingen låta betänka att i förening med nämnde utvidgning låta anlägga och skärfa kallstensmuren omkring kyrkogården", står det i visitationsprotokollet. Därefter följer en förklaring till kyrkogårdsmurens återkommande förfall; "Då grafvar stundom blifvit öppnade nära intill kyrkmuren erinras det om att sådant icke fick ske emedan muren däraf kunna hafva skada". År 1849 var alla gravar på kyrkogården. allmänna. Träd fanns planterade på kyrkogården, om det var nya eller de samma som vid 1822-års visitation framkommer ej.⁸⁰

År 1855 hade reparationerna och utvidgningen som anmodades år 1849 utförts. Materialboden, förmodligen den som Christina Piper donerat år 1743, borde bortskaffas från den plats som den hade på kyrkogården, och sättas upp på ett lämpligare ställe om den ansågs nödvändig, skriver man. Var den stått placerad på kyrkogården framkom inte i visitationsprotokollet.⁸¹ Vid mitten av 1800-talet var det viktigt att visa upp en prydlig kyrkogård. En äldre materialbod i trä i medfaret skick, står idag öster om den äldre kyrkogården strax utanför kyrkogårdsmuren. Det är möjligt att den stått där sedan mitten av 1800-talet (se figur 27).

2.3.7 Trädkransen under 1800-talet

Före almsjukans dagar var de höga almkrönorna karaktärsgivande för många skånska kyrkogårdar⁸². Som bilden från sista delen av 1800-talet visar (se figur 10) är det troligt att trädkransen runt Andrarums kyrkogård kom till ungefär vid mitten av 1800-talet. Träden på bilden, som av karaktären sett troligtvis är almar, *Ulmus glabra*, har uppnått en viss ålder. Ingen ny trädkrans har planterats under senare halvan av 1800-talet.

2.4 1900-talet

2.4.1 En bygd på väg att dö ut?

År 1912 lades alunbruksverksamheten ned fullständigt. Nu fanns ingen industri i bygden längre och befolkningsantalet i Andrarum sjönk. År 1932 avled 22 personer i Andrarum. År 1933 bodde det 985 personer inom Andrarums församlingsområde⁸³. Sedan dess har antalet avlidna / år sjunkit

⁷⁵ a.a.

⁷⁶ Herrlin, G., m. fl., red. 1947, sid 529.

⁷⁷ LLA, Andrarums kyrkoarkiv, N I:1, år 1812-1855

⁷⁸ Lundquist, K., 1992, sid 30.

⁷⁹ Se not 82.

⁸⁰ a.a., N I:1, år 1849.

⁸¹ a.a., N I:1, år 1855.

⁸² Bringeéus, N-A., 1997, sid. 190.

⁸³ Domkapitlets arkiv, Kyrkorådet Lunds stift (DLA), Biskopsvisitationer i Andrarum, Österlens kontrakt 1932.

betydligt. Idag bor här endast omkring 300 invånare⁸⁴. Jordbruk läggs ned på grund av bristande lönsamhet och det är långt att färdas till arbetsplatser i städerna. Många har flyttat från orten och användningen av kyrkogården och kyrkan minskar.

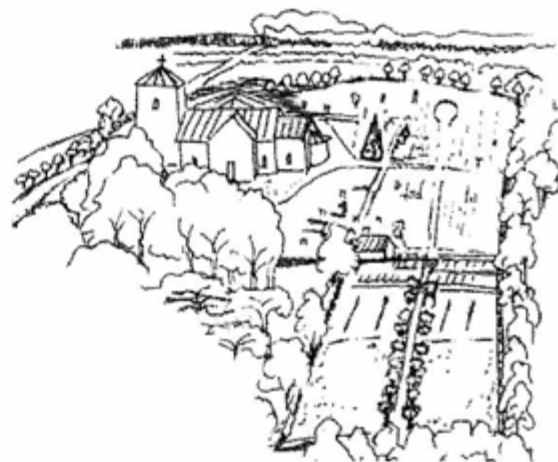
2.4.2 Utvidgning med "den nya kyrkogården"

Vid biskopsvisitationen år 1932, befanns kyrkogården vara i gott skick. "Kyrkan är en av våra vackraste lundakyrkor, särskilt efter den grundliga restaurering den undgått de senaste åren", kan man läsa i protokollet. Under 1930-talet var det fortfarande många som begravdes på kyrkogården,⁸⁵ och utrymmet började tryta.

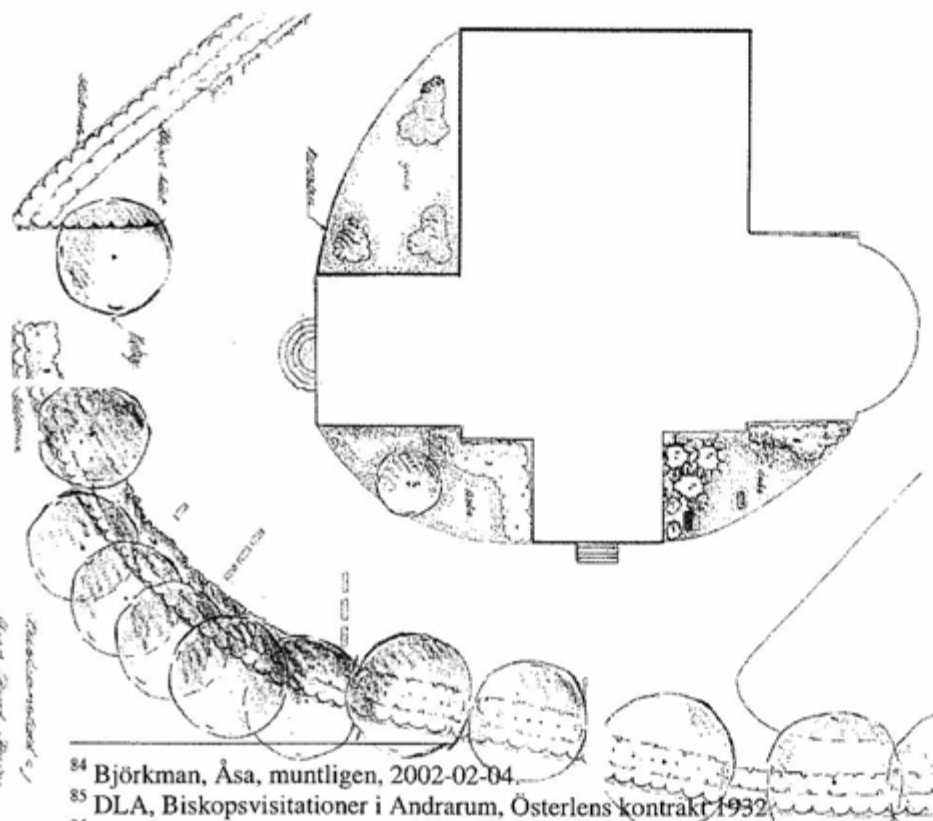
Det beslöts att kyrkogården skulle utvidgas åt söder, vilket kom att bli den "yngre" kyrkogården. Ett förslag till utvidgningen upprättades av Gustav Rudolf Persson, Kristianstad, daterat den 10 april 1937⁸⁶ (se figur 17).

Ett förslag till planteringar på den gamla kyrkogården, signerad av samme person, upprättades och anlades förmodligen samtidigt⁸⁷ (se figur 15). Buskar planterades intill kyrkan och längs med muren, i norr och i väster planteras en häck av lind, *Tilia cordata*. Buskarna och gräsmattorna runt kyrkan är idag borta och ersatta med singel.

På ritningen (nedan) är de två kastanjerna inritade som omgärdade entrén i väster och i söder har sju gravstenar markerats. Övriga träd längs kyrkogårdsmuren som markerats fanns redan på plats då ritningen upprättades.

Figur 14.
År 1942 är den nya kyrkogården utbyggd och klar för invigning. En rektangulär del har tillfogats den gamla kyrkogårdens östra del i en rät vinkel åt söder. Under slutet av 1980-talet anläggs en cirkelformad minneslund i nord-ost. (Bild författaren) Jmf. med fig. 6, 8, 9 och 13.

Figur 15.
Samtidigt med utbyggnaden av den nya kyrkogården förändrades området runt kyrkan. Förslaget, som också anlades, visar busk-planteringar intill kyrkan samt en häck av lind, *Tilia cordata*, utmed kyrkogårdsmuren i nordväst. (Ritningsutdrag: signerat Gustav Rudolf Persson, (Romberg, T., 2001).

⁸⁴ Björkman, Åsa, muntligen, 2002-02-04.

⁸⁵ DLA, Biskopsvisitationer i Andrarum, Österlens kontrakt 1932.

⁸⁶ Rigefalk, C., Riksantikvarieämbetet i Stockholm, ATA (Antikvariskt-Topografiska Arkivet), Ritning över förslag till nya kyrkogården, av Gustav Rudolf Persson, daterad 1937-04-10

⁸⁷ Romberg, T., Tillhör länsstyrelsens beslut angående fällning av de två kastanjerna vid entrén. Dnr. 225-27306-98. Tyvärr är ritningsutdraget odaterad. Troligen är att ritningen (fig 15.) samtida med förslaget till den nya kyrkogården, upprättat av, Gustav Rudolf Persson.

År 1942, då biskopen åter var på visit i Andrarum, ägnades särskild uppmärksamhet åt "den nya kyrkogården" som stod färdig att invigas (se figur 17 och 26.). Biskopen framhöll att karta och gravbok skulle föras. Det framkom också att bårum borde finnas och det Ryttingska gravkoret, där kistorna höll på att falla samman, föreslogs för ändamålet. Det föreslogs att kistorna kunde sänkas ned i korets valv och en minnestavla upprättas.⁸⁸ Så blev det dock inte. Rytting och hans familj vilar fortfarande i gravkoret enligt Ryttings egna donationsföreskrifter (se not 64).

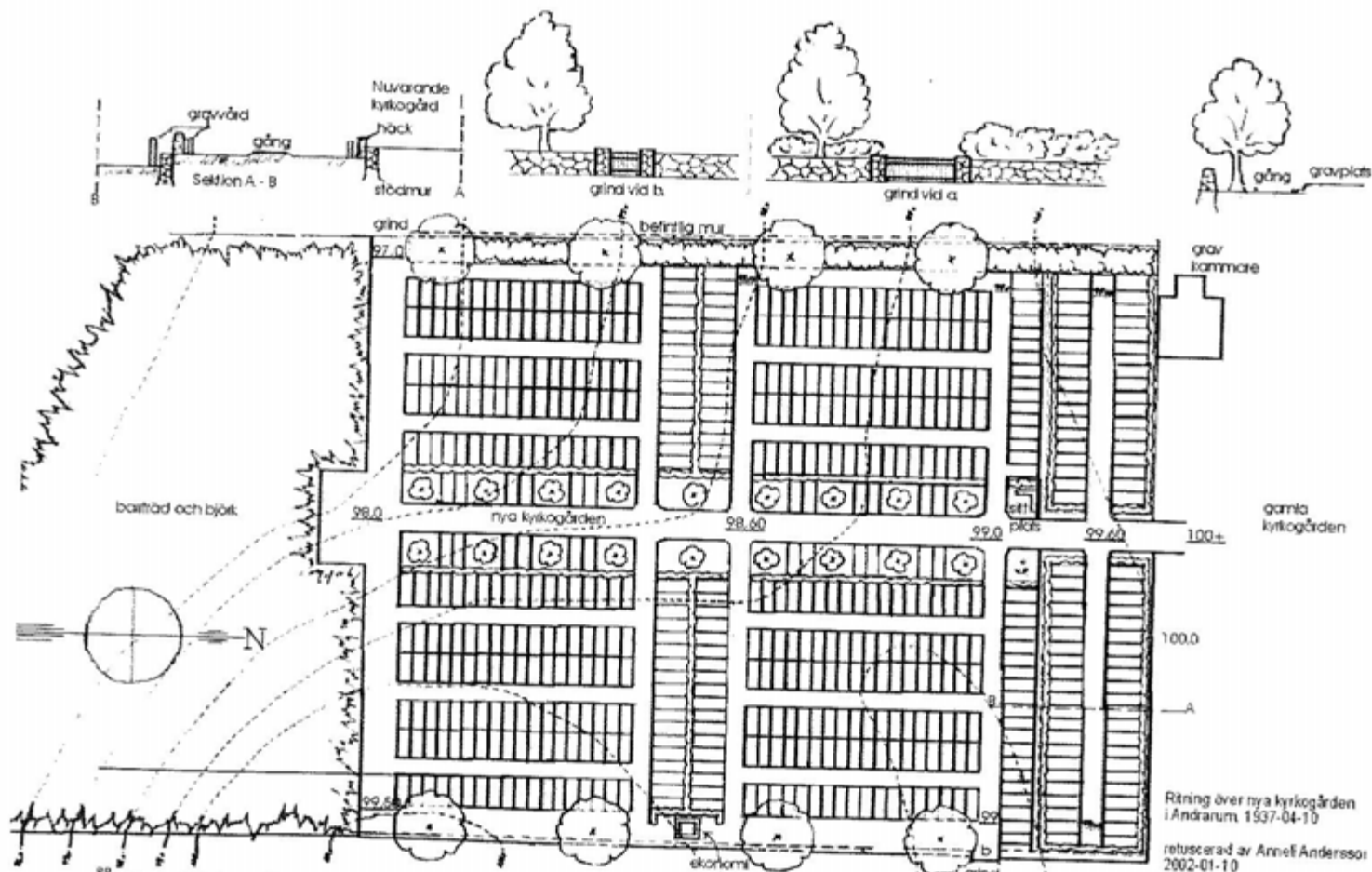
"Den yngre kyrkogården" ligger nedsänkt i förhållande till den äldre kyrkogården. Terrasseringen visas i en sektion till vänster på ritningen av G.R. Persson (se figur 17).

Den symmetriska planen delas på mitten av en allé bestående av 18 stycken pyramidalmar, *Ulmus glabra* 'Exoniensis'. Allén som är cirka tre meter hög, hamlas en gång/år strax före midsommar, berättar Bengt Kron Dahl som sköter kyrkogårdarna i Andrarum och i Eljaröd⁸⁹. De 60 år gamla träden är knotiga, mossbeklädda skönheter, men tyvärr av dålig vitalitet med håligheter och angrepp av röta.

Figur 16. Allén av pyramidalmar, *Ulmus glabra* 'Exoniensis' på den nya kyrkogården. Innanför syns den klippta häcken av avenbok, *Carpinus betulus*, som följer allén på båda sidor, mot dungen av glasbjörkar, *Betula pubescens*. (Foto: författaren, 2002-01-27)

Figur 17. Ritning över den nya kyrkogården av Gustav Rudolf Persson, daterad 1937-04-10, visar i stora drag hur kyrkogården kom att se ut. År 1942 stod den klar att invigas. (Ritning: Gustav Rudolf Persson 1937-04-10, källa; Riksantikvarieämbetets arkiv. Retuscherad av författaren 2002-01-10)

⁸⁸ DLA, Biskopsvisitationer i Andrarum, Österlens kontrakt 1942.

⁸⁹ Kron Dahl, Bengt, muntligen, 2001-08-15.

Ritning över nya kyrkogården i Andrarum 1937-04-10 retuscherad av Anneli Andersson 2002-01-10

Dungen i söder, som markerats på ritningen som barrträd och björk, blev aldrig så omfattande som på ritningen. Fotot (se figur 16) visar planteringen av björk i riktning mot söder som det ser ut idag.

Den nya kyrkogårdens murar i öster och väster består av välhuggna större stenblock, så kallade kvadrar, som ligger tätt inpassade till varandra med relativt smala fogar utan murbruk. Kallmurarna saknar avtäckning. Nya kyrkogårdens södermur är cirka 70 meter lång, 1,2 meter hög och 0,7 meter bred. De rektangulära granitblocken, kvadrarna, är 0,4 x 0,6 meter, i tre lagers höjd staplade i förband. Den öst-västliga stödmuren som skiljer den gamla kyrkogården från den nya, södra delen, är cirka 0,8 meter hög och består av välhuggna, medelstora stenblock med inslag av rundformade markstenar. Kanten intill stödmurens högre sida täcks av en lågväxande häck, 0,4 meter, av krypande oxbär, *Cotoneaster* sp. I hörnet intill det Ryttingska gravkoret står en 4 meter hög och bred tuja, *Thuja occidentalis*. Två grindar av smidesjärn i enkel modell (se ritning figur 17), leder ut från den nya kyrkogården.

2.4.3 1900-talets trädkrans

Entrén mot kyrkogården inramades under 1800-talets andra hälft och under 1900 av två ståtliga kastanjer (se fig. 18), som på grund av bristande vitalitet fälldes 1999. De flesta av de höga träden som fanns längs kyrkmuren i norrgående riktning på bilden från slutet av 1800-talet är borta. En klippt häck av lind, (*Tilia cordata*), som förmodligen planterades i samband med att den nya kyrkogården anlades, följer längs stödmurens insida mot kyrkogården.

En trädkrans av samma art, (*Tilia cordata*), cirka 10 år gammal, följer stödmuren och häcken i norr och öster (se inventeringsplan, figur 27, sid 26). I söder gränsar kyrkogården mot prästgårdstomten. I gränsen, bakom den gamla kallmurade kyrkogårdsmuren av natursten, står äldre träd, alm, ask med mera i en dunge. En häck av blandade arter, främst måbär, *Ribes alpinum* och trubbhagtorn, *Crataegus monogyna*, följer insidan av muren. Den nya kyrkogården omgärdas i öster av en enkel, och på sina ställen dubbel rad med björkar, *Betula pubescens*.

2.4.4 Minneslunden

År 1987 upprättades ett förslag av landskapsarkitekt Sven-Erik Patriksson, Degeberga, till en minneslund på den nordöstra delen av den gamla kyrkogården.⁹⁰ I beskrivningen kan man läsa att den norra delen av kyrkogården är utlagd i gräs och innesluter kvarvarande äldre gravstenar samt några gravplatser som fortfarande vårdas.

Från den "äldre" kyrkogården leder en central gång av singel mot minneslunden. (se fig. 19) Därifrån följer en gatstensbelagd gång in mot den cirkelformade minneslunden och den rektangulära ytan med sittbänk och plats för utsmyckning. Jordningsområdet avgränsas av en rad storgatsten. Platsen inramas av en idegranshäck som enligt beskrivningen från 1987, skall klippas till en höjd av 1,3 m, samt av buxbom som avses klippas till 0,6 meter. Vid besöket den 15 augusti var häckarna lägre än den anvisade höjden.

Till minneslunden bifogades särskilda ordningsföreskrifter angivna av kyrkorådet 1987. I dessa står att minneslunden är avsedd för ett gravskick med kollektiv, anonym karaktär. De avlidnas

Figur 18. Fotot från början av 1980-talet visar Andrarums kyrka och kyrkbacken från väster. Entrén till kyrkogården omgärdas på bilden av två ståtliga kastanjer som numera är fällda. Buskaget av vildros, *Rosa canina*, längs vägens norra sida har också tagits bort. (Foto ur: Carlberg, Gunnar, 1984)

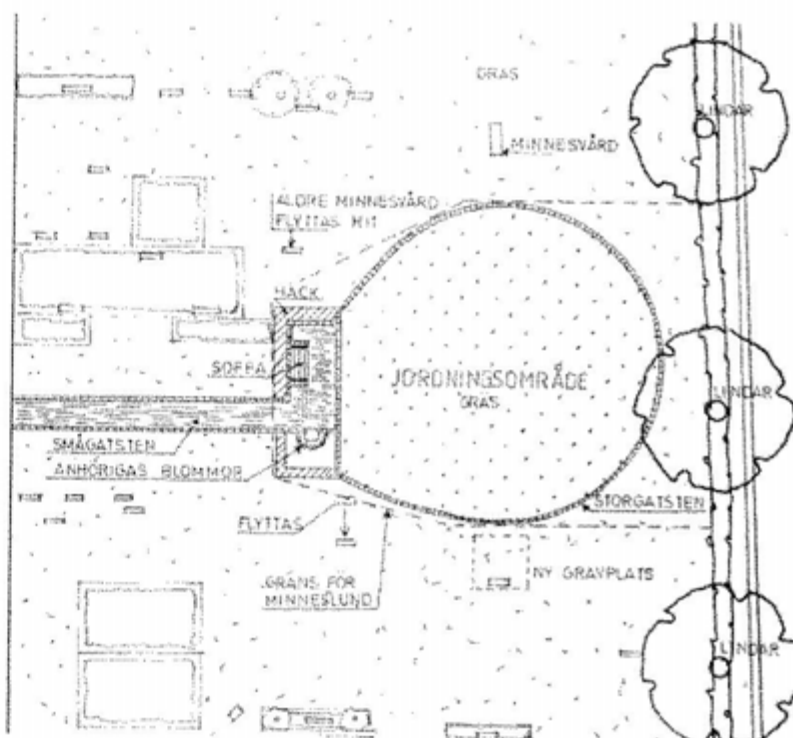
⁹⁰ Krondahl, B. Ritningarna som legat till grund för länsstyrelsens beslut är daterade den 26 juni 1987 (Dnr 11.393-1031-87)

aska ska grävas ned eller strös ut inom det gemensamma området, utan närvaro av de anhöriga. Askans läge markeras inte och enskilda gravvårdar eller planteringar förekommer inte. Det är begravningsförvaltningen som svarar för vård och plantering av minneslundan. Besökarna smyckar med ljus och snittblommor på platser som förvaltningens personal anvisar⁹¹ (se figur 20, beteckning K).

I våra dagar hämtar kyrkogårdsplanerare oftare sina förebilder från ett naturlandskap än från den tuktade parken⁹², skriver Nils-Arne Bringeus (1997). Minneslundan på Andrarums kyrkogård är ett mellanting. Från minneslundan ser man ut över ett vackert beteslandskap med stora gräsmarker som visuellt smälter samman med minneslundans och den äldre kyrkogårdens gräsmattor. Medan minneslundans cirkelform, den stramt klippta häcken och rosenrabatten inger en viss parkkänsla. Området har stark lutning mot norr och sett från kyrkan förändrar inte minneslundan bilden av kyrkogården märkbart.

Figur 19.

Ritningsutdrag över minneslundan av Sven-Erik Patriksson, 1987. Några äldre minnesvårdar flyttas enligt planen. På den rektangulära ytan med sittplats finns även en plats anordnad för blomstersmyckning, (Kron Dahl, B.)

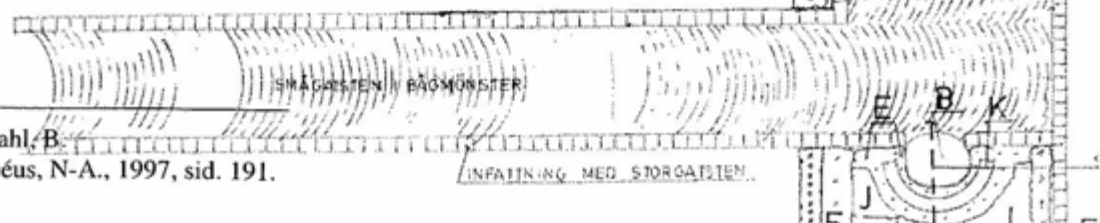
Figur 20.

Växtlista och ritningsutdrag. Detalj över minneslundan, Sven-Erik Patriksson förslag 1987-04-10. (Kron Dahl, B.)

BETECKNINGAR

- B** Natursten, med plan ovansida, som kan användas som trampsten
- C** Hack av *Taxus cuspidata* Hicksii, idégran, häckplanter 0/1/2, 30-40 cm, 18 st på 35 cm avstånd. Får bli 1,0 m hög.
- D** Hack av *Buxus sempervirens*, buxbom, häckplanter, höjd 15-20 cm, 43 st, 10 pl/m. Får bli 30-40 cm.
- E** *Vinca minor*, vintergröna, 20 st, får växa över kanten på det runda naturstensblocket och där anhöriga ställer lösa blommor i vasen.
- F** *Pachysandra terminalis*, skugggröna, 23 st, som marktäckare, avstånd 25 cm.
- G** *Erica carnea* Winter Beauty, vårljung, 6 st, avstånd 25 cm.
- H** Miniaturrosor The Fairy, rosa, 12 st.
- J** Lökväxter och ettåriga blommor.
- K** Sigel i smal list där vasen med lösa blommor kan nedsättas.
- L** Parksoffa, Hags 177 458 (engelsk stil)

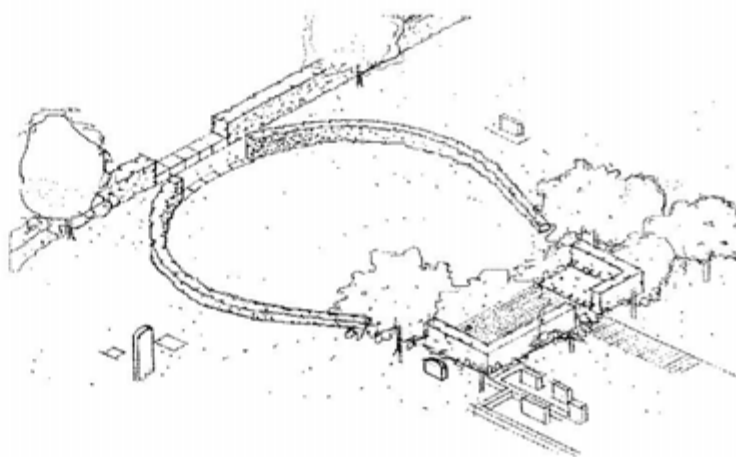
skala 0 1 2 3 meter

⁹¹ Kron Dahl, B.

⁹² Bringeus, N.-A., 1997, sid. 191.

1999 upprättades ett förslag till förändring av minneslunden⁹³. Det var landskapsarkitekterna Christer Göransson och Anders Folkesson, Mellanrum landskapsarkitekter, som gav ett lite lumrigare förslag till minneslunden. I förslaget omgärdar en idegranhäck den cirkelformade ytan som sluttar mot norr. Häcken föreslogs bli lägre intill sittplatsen för att sedan bli allt högre längre ut mot slänten. På så vis blir häckens övre linje i jämnhöjd. En öppning i häcken av lind och

Figur 21.

Vy som visar 1999-års förslag till förändring av minneslunden. En liten dunge med sex stycken silverbladiga päronträd, *Pyrus salicifolia*, inramar sittplatsen och blomstersmyckningsområdet. Bilden är hämtad från Christer Göransson och Anders Folkessons förslag 1999-09-08, (Kron Dahl, B.)

hagtorn, som avgränsar den gamla kyrkogården utåt, ger en vy mot det vackra landskapet utanför.

Växterna till nyplanteringen levererades av Rosenhagens plantskola i Skåne-Tranås, berättar Bengt Kron Dahl. Plantering utfördes enligt ritning och växtlista, men förslaget att öppna upp ett hål i den befintliga häcken ut mot landskapet som ritningen ovan visar, var inte utfört 2001-08-15 då jag besökte kyrkogården.

Det blir spännande att följa utvecklingen av de silverbladiga päronträden som har ett mycket vackert silverglänsande bladverk på sina hängande grenar. Hängande eller paraplyformade träd som till exempel tårbjörk, paraplyalm och hängask är vanligt förekommande på kyrkogårdar. En medveten plantering av sådana började troligen under andra halvan av 1800-talet, samtidigt som kyrkogårdarna överhuvudtaget började planteras med buskar och träd, skriver Rune Bengtsson i boken om Kyrkogårdens gröna kulturarv (1992)⁹⁴. Förmodligen har avsikten varit att förmedla en melankolisk stämning genom trädens arkitektoniska form. De ljusa silverbladiga päronträden som är planterade i grupp, är emellertid ett ovanligt arkitektoniskt inslag. I Andrarum smälter de på ett bra sätt samman med kyrkogårdens ljusa och öppna uttryck. Om de utvecklas väl kommer de att ge kyrkogården och minneslunden en mycket speciell prägel.

2.4.5 De senaste årens förändringar

Under en period på 1980-talet lades det mesta av kyrkogårdens gångar om från grus till gräsmatta och många gravar på den gamla kyrkogården såddes också in med gräs. Kyrkogårdens utformning förändrades härmed märkbart. Trädfällningar under de senaste åren har också medverkat till att kyrkogårdens arkitektoniska uttryck förändrats.

Träd på och intill kyrkogården har ofta kommit att utgöra tvisteämnen. Det beror delvis på att man ansett att de blir allt för stora för platsen. En annan anledning är att de fäller löv och kvistar som åsamkar arbete både för kyrkogårdsförvaltningen och för de som sköter gravarna privat. Det återopps också att kyrkogårdsmuren och gravvårdar skadas av trädens rötter.⁹⁵ Trädens positiva aspekter känner vi alla till, från de rumsskapande och estetiskt-, stämningsskapande värdena, till de funktionella som att skapa lä och skugga. Att fälla träd då de utgör fara på grund av dålig vitalitet vid hög ålder, vilket kan avgöras av expertis inom området, är självklart. Viktiga förändringar kräver dock alltid tillstånd av länsstyrelsen.

Den 23 oktober 1998 ansökte Brösarps pastorat hos länsstyrelsens kulturmiljöenhet om att få fälla de två kastanjerna som markerat ingången till kyrkogården. Enligt kyrkovård Margit Nilsson var de angripna av röta, en annan anledning var att de skuggade kyrkan som blev belagd med alger vilket

⁹³ Kron Dahl, B. Christer Göransson och Anders Folkessons förslag dat. 1999-09-08, retuscherat utsnitt av författaren.

⁹⁴ Bengtsson, R., 1992, sid 119.

⁹⁵ Mandahl, Aina, muntligen 2001-12-14

krävde ett ökat underhållsarbete av fasaden. Efter trädfällningen avsåg pastoratet plantera nya träd och önskade synpunkter på trädslag⁹⁶. Enligt Aina Mandahl som är landsantikvarie i Lunds stift, ingår det inte i länsstyrelsens myndighetsutövning att tillhandahålla förslag till trädval. Det är upp till pastoratet att anlita kunnig person för trädval på den historiska platsen.⁹⁷

En större ask, som stod till vänster om ingången, avverkades samtidigt som de två kastanjerna berättar Margit Nilsson. Skälet till avverkningen, som skedde vårvintern 1999, var desamma som för kastanjeträden, dålig vitalitet på grund av hög ålder och att den skuggade kyrkofasaden.⁹⁸

Vid mitt besök på kyrkogården den 15 augusti 2001, stod sex stycken, relativt nyplanterade träd till vänster om kyrkbackens väg (se figur 22). Träden som planterats är: två stycken hängbjörkar, *Betula pendula* 'Tristis', två gulbarkig hägg, *Prunus mackii*, en amerikansk rönn, *Sorbus americana* och två vitoxlar, *Sorbus aria* 'Lutescens'. Träden var liksom växterna till minneslundan, levererade av Rosenhagens plantskola, berättar Bengt Krondahl. Trädvalet var troligtvis också gjort av plantskolan.

2.4.6 Djur på kyrkogården

Under de senaste åren, 1999-2001, har buskpartierna intill vägen upp mot kyrkogården röjts. Buskarna var av arten vildros, *Rosa canina*. Røjningen utfördes på grund av att buskaget drog till sig rådjur, som vandrade vidare upp på kyrkogården och åsamkade skadegörelse på kyrkogårdens grönska. Vid ett flertal tillfällen hade bland annat kranssmyckningen "skändats" på nya gravar⁹⁹. Numera är det gräsmatta på de partierna som förut var täckta med buskar.

Kyrkogårdens närhet till de omgivande skogarna bidrar till viltets vistelse på kyrkogården. Då jag besökte kyrkogården en solig augustidag 2001, fick jag uppleva ett möte med en annan vanligt förekommande djurart på kyrkogården. En snok ringlade framför mina fötter! Bengt Krondahl, som är kyrkovaktmästare, berättade att han samma dag redan uppmärksammat flera ormar. Snokar är vanligast förekommande, men även huggorm syns på kyrkogården¹⁰⁰. Den omgärdande kallmurade kyrkmuren och stödmuren på norra slänten med alla sina håligheter, bidrar säkert till den rika förekomsten av orm.

Ett annat exempel där djur befunnit sig på kyrkogården har jag fått berättat från min far, Sven Ingvar Andersson. Händelsen utspelades vid en begravningsakt någon gång på 1970-talet. När begravningsföljet kom ut till graven, befann sig en stor grävling i hålet. Begravningsakten fick därför uppskjutas medan en skogvaktare tillkallades från Christinehof för att avlägsna grävlingen på lämpligt sätt.

2.5 De olika gravvårdarna

Namn, årtal och ibland små berättelser, är kanske det som intresserar de flesta mest då de besöker en kyrkogård. Personerna som döljer sig bakom inskriptionerna på stenarna, våra förfäder, förenar oss med den historiska platsen.

⁹⁶ Romberg, T. Ansökan till Kulturmiljöenheten, länsstyrelsen Kristianstad län, 1998-10-23, Dnr. 225-27306-98

⁹⁷ Mandahl, Aina, muntligen 2001-12-14

⁹⁸ Nilsson, Margit, muntligen 2002-01-22

⁹⁹ a.a

¹⁰⁰ Krondahl, Bengt, muntligen 2001-08-14

Figur 22.

Längs med kyrkbackens väg står sex stycken nyplanterade träd. Till vänster om den nedre entrén står en ask med diametern 1,20 meter (Foto: författaren 2001-08-15)

Den första gravstenen möter man redan utanför kyrkogården. Nedsänkt i gräset, strax till höger invid entrégrinden, ligger en vackert graverad granitsten. Gravvården har nyligen ställts i ordning (2000)¹⁰¹. Stenen berättar om bruket att begrava människor som bragt sig själv om livet utanför kyrkogården.¹⁰²

Området norr om kyrkan, där alunbruksarbetarna begravdes, har under mitten av 1900-talet fått en mycket tilltalande utformning. Ett enkelt träkors brukade resas förr på de fattiga arbetarnas grav som fort ruttnade sönder. "De förpinade verkarnas förr så tröstlösa kyrkogård har blivit utjämnad och insådd med gräs", skrev Folke Sjöstedt i sin artikel år 1969. Men en minnesgod svensk/ amerikan, vars far varit anställd vid alunbruket, bekostade en vacker minnesvård år 1941 till de namnlösa arbetsträlarnas minne. På stenen kan man läsa en hedrande text över alunbruksarbetarna¹⁰³ (se figur 24). Stenen kan ses som ett monument över den jämlika människosyn som man strävat efter under 1900-talet. Under krigsåren hade man fått erfara det motsatta, och känslan för människors lika värde var stor.

Olof Lindgren hette mannen som reste stenen över alunbruksarbetarna. Han hedrade också sina föräldrar Nils Olsson och Maria Hallgren, med ett pampigt gravmonument med inskriptionen "Allt var av kärlek". Släkten Hallgren, som arbetat vid alunbruket fick också en mäktig och vacker vård i röd granit. "Lite längre österut finns vårdarna över de sista alunbruksarbetarna, som höll ut till 1912; Håkan Mårtensson Klang som dog 1924, och Nils Nilsson-Buus", skriver Folke Sjöstedt.¹⁰⁴

På sydsidan, finns flera slipade skiffervårdar från 1800-talets början. En praktfull vård är rest över rusthållaren Nils Jakobsson, född i Björnastad i socknens norra del, född 1785, och död 1840 och hans hustru Nilla Nilsson född i Andrarum 1794 och död i Björnastad 1861. Här finns en vacker och minnesvård över mamsell Anna M. Nosell, född i Bona år 1775, död i Andrarum år 1847, skiffervårdens prakt tyder på att mamsell Nosell var en bemärkt person. Över den gamla skickliga urmakaresläkten Ahlström, som bland annat var specialister på "dalaklockor av så kallat verkamodell", finns det en gravvård med texten 'Minne af urmakaren Anders Ahlström, född i Alunbruket 1825' och en annan med texten 'Urmakare H. Ahlström, Alunbruket 1843-1930, hustru Anna Ahlström'.¹⁰⁵

¹⁰¹ Nilsson, Margit, muntligen 2002-01-22

¹⁰² Vad som står på stenen är svårt att tolka dels beroende på att texten slipats av väder och jord samt på grund av de ålderdomliga, sirliga littografiska tecknen. En liknande sten finns på Bosjökloster kyrkogård, med dateringen 12 oktober 1805, bild sid. 200 i boken *Skånska kyrkor*.

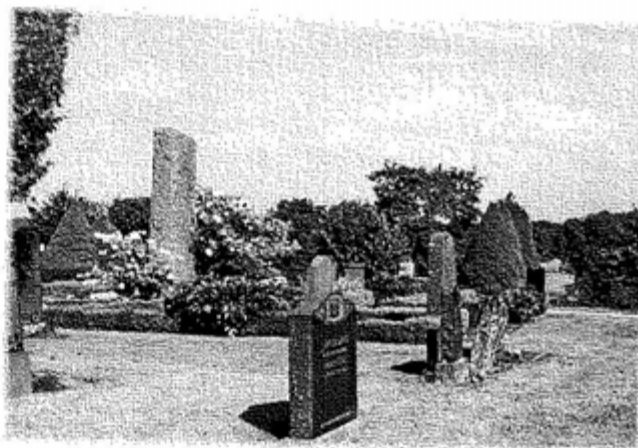
¹⁰³ Sjöstedt, F., 1969-11-08. I artikeln anges att det var Olof Lindgren, son till en trädgårdsdräng vid Christinehovs slott och utflyttad till Utah i Amerika som rest gravvården.

¹⁰⁴ a.a. Personen som berättade för artikelförfattaren om gravstenarna och lite om historierna bakom var Johan Buus som var i släkt med de båda sista arbetarna vid bruket.

Figur 23. föreg. sida
I gräsmattan till höger utanför kyrkogårdsgrinden är en självspilling begravd. Stenen har en vacker och sirlig inskription. (Foto: författaren 2001-08-15)

Figur 24.
Minnessten över alunbruksarbetarna år 1941. (Bild: författaren 2001-08-15)

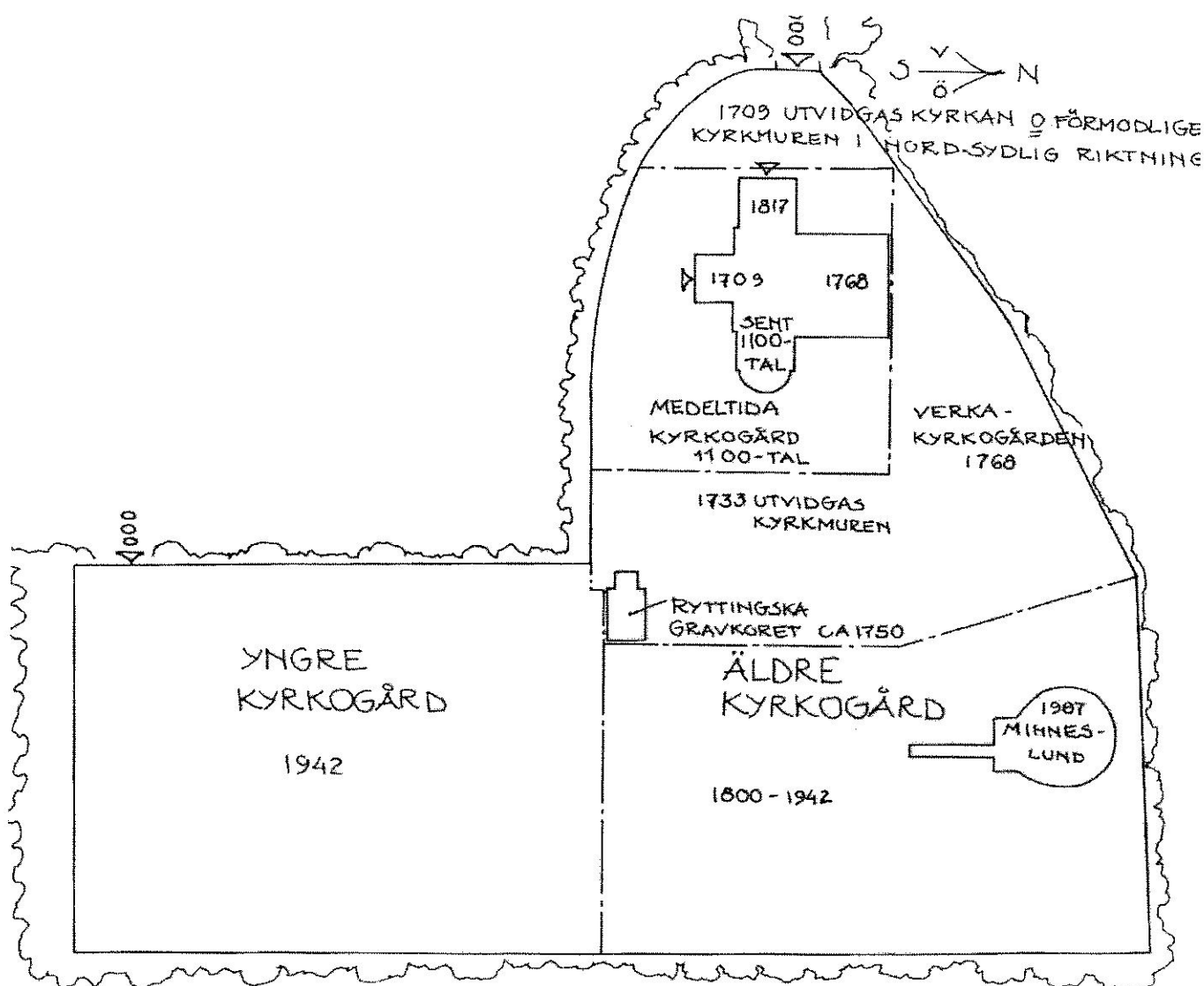

Figur 25.
Bilden visar några olika modeller av gravvårdar på den gamla kyrkogården. Sedan 1980-talet är de flesta gravar insådda med gräs. Intill den höga "bautastenen" står en ranglig gammal hortensia, förmodligen av samma ålder som stenen. På bilden syns fyra sockertoppsgranar, *Picea glauca* 'Conica' och till vänster skymtar det enda trädet på kyrkogården, en tuja, *Thuja occidentalis*, som är 7 meter hög. (Foto: författaren 2001-08-15)

På den nya kyrkogården finns gravvården över riksdagsman Swen Jönsson, Fridhill, född 1877 och död 1956, som efterträdde greve Raul Hamilton på Ovesholm. I fjorton år representerade han de frisinna i riksdagens andra kammaren. Swen Jönsson var med om att lägga fram många för landet och bygden, viktiga motioner. Han skrev också flera böcker, bland annat boken om *Andrarum* (1940). Många andra intressanta och vackra gravvårdar finns att beskåda.

2.6 Sammanfattning i plan över de olika utvidgningarna

Figur 26. Plan över de olika utvidgningarna. De flesta utvidgningarna har endast omnämnts i litteratur i samband med utvidgning av kyrkan och inte redovisats på bild. Planen är därför i stora drag en tolkning. Underlag för kyrkogårdsområdets yttre gräns;. Plan över gravplatsindelning på Andrarums gamla kyrkogård, Hässleholm, 1961, Källa: Krondahl, B. (Bild författaren)

3. ANDRARUMS KYRKO GÅRD IDAG

Andrarums kyrkogård har anor sedan slutet av 1100-talet och har därefter utvidgats i flera etapper som beskrivits i uppsatsen under de olika tidsepokerna. Kyrkogårdens karaktärer skiljs idag framförallt åt i två tydliga delar: den "äldre" och den "yngre". Under 1980-talets slut anlades den cirkelformade minneslundan på den äldre kyrkogården. De olika utvidgningarna redovisas i figur 26.

¹⁰⁵ Sjöstedt, F., 1969-11-08.

3.1 Inventering

Kyrkogårdens växtlighet inventerades översiktligt vid ett besök den 15 augusti 2001 (se figur 27, sid 26). En planritning från 1961¹⁰⁶ har använts som underlag för inventeringen samt ritningen över den nya kyrkogården av Gustav Rudolf Persson från 1937.

4. AVSLUTNING

Avsikten med uppsatsen har varit att teckna ned de viktigaste förändringarna som skett på kyrkogården under historiens gång. Källmaterialet för uppsatsen nämner Andrarums kyrkogård första gången år 1733 i samband med utbyggnad av kyrkogårdsmuren¹⁰⁷.

Under alunbrukets storhetstid, då befolkningen och dödstalet var stort i församlingen, utökades kyrkogården flera gånger. Det var också under denna tid som gravstenar kom på modet. Olika utformningar och material förekom på gravvårdarna och så har det varit sedan dess. I gravvalven under kyrkan och i det Ryttingska gravkoret, begravdes de rikaste och de som stod högst på statusskalan yrkesmässigt.

I rikets helhet kom kyrkogårdens arkitektoniska utformning att få större uppmärksamhet i och med författningen som Gustav IV Adolf år 1805 utfärdade. Den lade grunden till den svenska kyrkogårdskulturen, som genom kungens initiativ blev en statlig angelägenhet. Länsstyrelsernas plan- och kulturminnesvårdsenheter har fram till våra dagar handlagt ärenden rörande kyrkogården enligt nämnda Begravningskungörelse, och gör så fortfarande. Numera gäller Kulturminneslagen (KML 1988:950).¹⁰⁸

Riksdagen beslöt år 1815 att begraving i byar och städer måste upphöra. Nya begravningsplatser skulle anläggas utanför tätbebyggelse¹⁰⁹, vilket bland annat var mer hygieniskt. Denna förordning berörde inte kyrkogården i Andrarum eftersom den inte ligger i ett tätbebyggt område. Men den utformning som de nya kyrkogårdarna fick, kom däremot att avspeglas även i Andrarum. De nya kyrkogårdarna anlades med sträng symmetri med huvudgångar och kvarter och större omsorg ägnades åt planteringar. Runt sekelskiftet 1900, rutades den äldre kyrkogården i Andrarum in med grusgångar. Den nya kyrkogården som anlades i slutet av 1930-talet anlades efter det nya strikta arkitektoniska mönstret. De tätt placerade gravarna täcktes med ljus singel och inramades med buxbomshäckar och mittgången fick en allé av hamlade pyramidalmar.

De stora träden som kom att bli 1800-talets signum¹¹⁰ kommenterades första gång i visitationsprotokoll år 1822¹¹¹. Det anges då att det fanns träd på kyrkogården. Det äldsta fotot¹¹² som jag funnit är från 1800-talets slut och visar den gamla trädkransen runt kyrkan. I den syd-östra gränsen finns det gamla trädbeståndet delvis kvar och består av bland annat av ask och alm. Under senare år har de flesta av de gamla träden fällts och kyrkan och kyrkogården har blivit mer "blottad" på sin höga position i landskapet, i avvaktan på att den nya trädkransen av lind planterades för tio år sedan vuxit sig hög. Under de senaste åren har även sex låga träd med varierande uttryck i färg och form planterats längs med vägen upp mot kyrkan. Minneslunden från 1987, som 2000 fått en liten dunge av silverbladiga päronträd, är det senaste arkitektoniska tillskottet på kyrkogården. Framtiden får utvisa kyrkogårdens vidare utformning.

Det har varit mycket intressant att forska i kyrkogårdens historia. Landskapet framträder med kunskap om historien i en ny dimension.

¹⁰⁶ Krondahl, B. Plan över gravplatsindelning på Andrarums gamla kyrkogård, Hässleholm i aug.1961, Johansson

¹⁰⁷ Jönsson, S., 1940, sid 11. Swen Jönsson nämner dock inte varifrån han hämtat uppgiften.

¹⁰⁸ Lundquist, k.,1992, sid 28.

¹⁰⁹ a.a

¹¹⁰ a.a

¹¹¹ Landsarkivet i Lund (LLA), Andrarums kyrkoarkiv, Biskopsvisitationer N I:1, år 1822.

¹¹² Nihlén, J., 1956, sid 9. Se sid 10 i uppsatsen

4. KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

- Ansökan till Kulturmiljöenheten, länsstyrelsen Kristianstad län, 1998-10-23, (Dnr. 225-27306-98), angående trädfällning på kyrkogårdar inom Brösarps pastorat, Tomelilla kommun, genom Sten Richard. Källa: Thomas Romberg, rikantikvarie, Skåne län.
- Domkapitlets arkiv, Kyrkorådet Lunds stift (DLA), Biskopsvisitationer i Andrarum, Österlens kontrakt 1932.
- Handlingar angående Minneslunden. Projektör Sven-Erik Patriksson, Mark- och trädgårdsprojektering, Degeberga. Länsstyrelsens beslut i ärendet är daterade den 26 juni 1987 (Dnr 11.393-1031-87). Källa: Bengt Krondahl, kyrkovaktmästare.
- Handlingar angående reparationsarbeten på kyrkogårdsmurar i Andrarum, länsstyrelsen i Skåne län. Länsstyrelsens beslut i ärendet är daterade den 6 november 2000 (Dnr 225-28870-00). Arkitekt- & Restaureringskonsult AB, Hans Ponnert, Degeberga. Källa: Bengt Krondahl, kyrkovaktmästare.
- Landsarkivet i Lund (LLA) Andrarums kyrkoarkiv, Biskopsvisitationer, Signum N I och volym 1, år 1812-1855, samt år 1871-1922.
- Riksantikvarieämbetet i Stockholm, ATA (Antikvariskt-Topografiska Arkivet), Ritning över förslag till nya kyrkogården, av Gustav Rudolf Persson, daterad 1937-04-10

Muntliga källor

ANDERSSON, MONA, arkivarie, Lantmäteriet Kristianstad, telefonsamtal 2001-12-14. Meddelar att inga handlingar finns ang. kyrkogården.

BJÖRKMAN, ÅSA, ekonomiassistent, Tomelilla kommun, 2002-02-04. Uppgifter om församlings-sammanslagning och invånarantal.

IVANSSON, GUN-BRITT, arkivarie, Tomelilla kommun, telefonsamtal 2002-02-04. Meddelar att inga handlingar finns ang. kyrkogården i kommunstyrelsens eller miljö och byggnadskontorets arkiv.

KARLSSON, PER-ÅKE, hembygdsvetenskapsman, telefonsamtal 2001-10-23. Hänvisar bland annat till Curt Wallins bok.

KRONDAHL, BENGT, kyrkovaktmästare i Andrarum, 1995 -, 2001-08-15. Guidade mig på kyrkogården.

MANDAHLI, AINA, landsantikvarie, Lunds stift, telefonsamtal 2001-12-14. Hänvisar bland annat till artikel i Skånes Hembygdsförenings Årsbok 1997

NILSSON, MARGIT, kyrkovård Andrarum, telefonsamtal 2001-08-10 och 2002-01-22. Berättar bland annat om S:t Bothilds källa, pestkyrkogården.

OOSTA, HARRIET, kyrkoherde Andrarum, 2001-12-14. Hänvisar till S.Trobeck angående handlingar på pastorsexpeditionen i Brösarp.

RAMBERG, THOMAS, länsantikvarie, Länsstyrelsen Malmö, telefonsamtal 2001-12-14. Förmedlar beslut från 1997 till december 2001 angående trädfällning och ritningsutdrag som hör till ärendet.

RIGEFALK, CATRIN, Riksantikvarieämbetet i Stockholm, ATA (Antikvariskt-Topografiska Arkivet), telefonsamtal 2001-12-14, Förmedlar ritning över förslag till nya kyrkogården, av Gustav Rudolf Persson, daterad 1937-04-10

STRÖMBECK, OVE, tidigare kyrkovaktmästare Andrarum fram till 1995, telefonsamtal 2001-10-20. Berättar bland annat om insädd av gräs och trädfällning.

STURESSON, LEIF, arkivarie, Regionmuséet Kristianstad, telefonsamtal 2001-12-14. Hänvisar till ATA.

TORSTENSSON, JAN, Demografiska databasen, Södra Sverige, Landsarkivet Lund. Andrarums expert, samtal vid besök 2001-08-24 samt telefonsamtal 2002-02-04.

TROBECK, STIG, arbetsledare på kyrkogårdarna i pastoratet. Meddelar att inga handlingar finns i pastorsexpeditionen arkiv i Brösarp angående Andrarums kyrkogård. Han meddelar vidare att det finns kopior på alla dokument i landsarkivets arkiv i Lund där församlingen hyr arkivutrymme. telefonsamtal 2001-10-23.

Arkiv

- Landsarkivet i Lund, besök 2001-08-24. Visitationsprotokoll 1812-1855.
- Regionmuseet, 2001-12-20, S:t Lars området, Lund.
- Domkapitlets arkiv, Kyrkorådet Lunds stift, 2002-02-27, Kraftstorg 12 B i Lund. Biskopsvisitationer Andrarum, Österlens kontrakt 1932-2000

Elektroniska källor/ Internet

<http://www.ne.se>, 2002-11-25. (komplettering vid revideringen 2002-11-25, not 17, sid 7).

Tryckta källor och litteratur

- ANDERSSON, P. G., 1974, *Alun och ark, kalk och krut*, Stockholm.
- BAUMAN, K., HALLBERG, G., Red. Kling, J., Bringeéus, N-A, Mildner, C-A, 1997, *Skånska kyrkor*, Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1997, Arlöv.
- BUCHT, E., Red. BENGTTSSON, R. HOBERG, B., KLINTBORG, Å., LUNDQUIST, K., VOLLBRECHT, K., 1992, *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, Klippan.
- Bonniers familjlexikon, 1983, sid 2026.
- Bra böckers Lexikon, *Land för land Sverige*, 1991, sid 57.
- CARLBERG, G., 1984, *Albohärads hembygdsförening. Jubileumsskrift 1934-1984*, Brösarp.
- ERICSSON, A., 1984, *Bibliografi, Litteratur om Albo härad, D.4, Bara*.
- HADENIUS, S., NILSSON, T., ÅSELIUS, G., 2000, *Guide till Sveriges historia*, Värnamo.
- HERRLIN, G., FORKMAN, G., LINDQUIST, D., OLSSON, B., ANSHELM, G., red. 1947, *Lunds stift i ord och bild*, Stockholm
- JÖNSSON, S., 1976, originalutgåva 1940, *Andrarum*, Simrishamn.
- KARLSSON, P-Å, Andrarums kyrka, informationsblad, Karlsson, Odaterad.
- Kyrkbladet, årg. 4, nr 2, 2001, Pastorpsexpeditionen, Brösarps pastorat.
- NIHLÉN, J., 1956, *Andrarums Alunbruk*, Göteborg.
- Skånska rekognosceringskartan*, kartblad VO205, 1986, original 1815-1820, Krigsarkivet i Stockholm, upprättat av Fältmättningsbrigaden, skala 1:30 000, Arlöv. Biblioteket i Aknarp.
- SJÖSTEDT, F., 1969-11-08 Andrarums kyrka flyttad till "Andra -Rum" artikel från Kristianstads bladet
- STOLZ, E., 1932, *Andrarums Alunbruk -En försvunnen bruksbygd*, Särtryck ur: *Svensk Geografisk Årsbok*, Serie C, Nr 78, Lund.
- Sveriges Geologiska undersökningar Kartblad: Serie Aa Nr 86*, skala 1:50 000, 1871-1873, Rev 1880. Stadsbiblioteket i Malmö.
- WALLIN, C., 1951, *Gravskick och gravtraditioner i sydöstra Skåne*, Ystad.
- Ekonomiskt kartblad, Blad nr 77*, skala 1:20 000 (1930 och 1931) Lantmäteriet, Rikets allmänna kartverk, ekonomiska avdelningen, 1935, Gävle. Stadsbiblioteket i Malmö.

Gravvalven under Andrarums kyrka

I Andrarum förde den ohämmade personlighetskulten som följde under 1600-talet och ännu tydligare under 1700-talet med sig att tjänstemännen vid alunbruket, "ädlare" hantverkare, präster och deras familjer trängdes om gravutrymmet under kyrkans golv. Ingenting fick utgöra hinder för en stånds-mässig begravning. Om medel saknades, uppsköt man hellre begravningen i hopp om bättre ekonomi längre fram i tiden, än att man gjorde avkall på en praktfull begravning.

Skicket att begrava inuti kyrkorna tas upp i Biskop Emporagrii kyrkoförordnings förslag: "The Christnas lijk skole mästerdeles på Kyrkogårdarna, eller afsides förordnade lägerplatser begrafne warda; Men inuthi kyrkiorne, icke uthan the förnämligaste af andlige och werdzlige, hwilka antingen i sina ämbeten sådan heder hafwa förtient, eller kunna kyrkorna rijkeligen therföre förnöja."¹¹³ Detta avsnitt visar, speciellt i sin sista mening, på ett skrämmande sätt hur de "värdsliga" stod över de religiösa förtecknen. Gravskicket slopades så småningom då det uppdagades att kyrkovistelse blev outhärdlig med alla dessa gravar under golvet och allt vad det förde med sig. Erfarenheterna om smittspridning som följde i pestens fotspår gjorde också sitt till att gravskicket slutligen förbjöds i lag år 1815¹¹⁴.

Jochum Becks långdragna gravfärd

Liket efter den på aluntillverkningen i Andrarum ruinerade Jochum Jacobsen Beck, död 1682, fick stå bisatt i Andrarums kyrka i hela 29 år, innan de efterlevandes ekonomiska villkor hade blivit sådana att de kunde ordna jordfästning och begravning i hävdvunna former. När Jochum Becks unga maka, Else Sivertsdatter Grubbe, plötsligt avlidit år 1631, ägde den högtidliga begravningen rum i Lunds domkyrka och själve biskopen, Mads Jensen Medelfar, officierade. Från trycket utgavs hans "Liig – Sermon" jämte personalier samt ett minnespoem, allt tillsammans på 184 trycksidor. Då kunde ju inte maken som ordnat allt detta i sin tur föras till jorden som en vanlig alunbruksarbetare, även om familjen Becks fattigdom var gränslös¹¹⁵, skriver Curt Wallin. Fattigdomen berodde till stora delar på att den danska släkten hade fått betala ockerräntor för lån tagna för att hålla alunbruket i drift, och tvingats betala stora skatter till kronan, allt sedan Skåne blev svenskt 1658. Jochum Beck blev med sina anhöriga gravlagd i norra valvet. Kistorna hade stått provisoriskt uppställda till den 18 juni 1711. Det finns dock motstridiga uppgifter som säger att Jochum Becks familj är begravd i gravvalv i Eljaröds kyrka.¹¹⁶

1707–1709- och 1768-års gravvalv

Under åren 1707-1709, i samband med stora utvidgningar av kyrkan, inredde alunbrukets tjänstemän två stycken gravvalv under kyrkans golv. För att bereda tillträde till gravkamrar anlades en välvd gång under kyrkans mittgång. Gravvalven som igenfylldes 1824, hade måtten 3 x 1,4 x 2 meter. Ett av valven täcktes med kryssvalv och det andra med tunnvalv. Då de åter påträffades i samband med renovering 1930, var dörrarna borttagna och öppningarna fyllda med sönderslagna gravstenar. I valven fanns sammanlagt 35 till 40 likkistor placerade ovanpå varandra. Dödboken uppger att brukspatron Costmejer, bergmästare Gripenhjelm, tygskrivare Brening, apotekare Schröder, bokhållare Gram, Udd och Dunkler samt kyrkoherde Petrus Rubenius (död 1743) med familjer blivit begravda här¹¹⁷.

Nykyrkan som fick namnet "verkakyrkan" stod färdig 1768. Bruksinspektör Anders Troberg inredde i samband med kyrkans utvidgning för egen räkning ett gravvalv under denna byggnad, med

¹¹³ Wallin, C., 1951, sid 84 + not.

¹¹⁴ Bauman, K., m.fl. 1997, sid. 192.

¹¹⁵ se not 113.

¹¹⁶ a.a, sid 128.

¹¹⁷ a.a, sid 127.

plats för två kistor. Som ersättning för gravutrymmet fick han till kyrkan erlægga 20 daler i silvermynt, trots att han nedlagt ett betydande arbete på kyrkbygget¹¹⁸.

BILAGA 2

Skrock och spökhistorier

I Andrarumstrakten har man alltid varit intresserad av att berätta historier för varandra, en del sanna, andra mindre sanna. Många av dem var förknippade med kyrkogården, som alltid haft en lite skrämmande inverkan på folk. Ännu när jag växte upp på 1960-70-talet fanns det många spökhistorier i omlopp och finns kanske fortfarande, några av dessa finns dokumenterade i tryck. En tolkning som jag har till historierna är att det fanns en viss avsikt att de skrämmande momenten skulle påverka barn och ungdomar att till exempel hålla sig borta från "olämpliga" platser som till exempel vattenområden och kyrkogården. Hur många har inte drunknat i den bottenlösa Verkasjön? Eller begravts levande i ras från Alunbrukets slagghögar?! Och kyrkogården var verkligen ingen lämplig plats att befinna sig på. Den skulle hållas i frid och vara en plats avsedd för de sörjande.

Folkfantasin var mycket mer utbredd på den tiden när nyheter och historier spreds från mun till mun, innan människorna på landsbygden hade dagstidning, radio och TV. Som det är med sägner, så förändras de ofta under tidens gång, och kanske har de inte någon sanningshalt kvar, då ett eller ett par sekel förflutit. Hur som helst så är de spännande att höra de här gamla historierna och spekulera i om de ändå inte kan ligga en viss uns av sanning i dem. Till Andrarums kyrkogård kopplas några folkloristiska historier som följer.

En tragisk händelse vid S:t Bothilds källa

Ett stycke söder om kyrkogården, i koppling till S:t Bothilds källa, talades det om att en mycket tragisk händelse skulle ha utspelat sig så sent som under 1920-talet. Det hade då legat en gammal gård ca 200 meter väster om källan. "När arrendatorn flyttade därifrån, skulle det kosta ett människooffer. Så blev det också. När sista flyttlasset kördes bort, försvann den 4-årige sonen. Under 14 dagar tömdes alla brunnar, och ortsbefolkningen deltog i sökandet. Allt var dock förgäves. Slutligen anlätades en 'klok' och han rådde till att låta ringa i kyrkklockorna. Till sist biföll kyrkoherden deras bön, och ringningen verkställdes en söndag. Medan gudstjänsten pågick, anträffades gossen död intill källan." Likheter med en viss typ av klockringningssägner – Klockornas vigda ljud bryter förtrollningen och den bergtagne blir fri, är påtaglig. Märkligt är dock att sägnen, om det nu är en sägen, kunnat förläggas så sent som på 1920-talet. Såväl arrendatorns som prästens namn återges. Kyrkoherden Filip Lorentson som var komminister i Andrarum på 1950-talet, berättar att en tvåårig pojke kom bort 1908 (inte 1920) på kyrkoherde Holms tid. Pojken återfanns död i en vattenfylld grop i närheten av S:t Bothilds källa. 'Man är ännu förvånad över att man fann honom strax efter ringningen. Man hade tydligen länge och ivrigt letat efter honom' berättade kyrkoherde Lorentsson.¹¹⁹

Den lilla gästen som ville in på kyrkogården

Mera tvivelaktigt innehåll har historien som berättas om den lilla gästen: "I åratal hade på en viss plats utanför Andrarums kyrkogård nattetid observerats en liten obestämd varelse göra ständiga ansatser att hoppa över kyrkmuren utan att lyckas. En natt då en orädd och behjärtad man observerade den lilla varelsens fåfänga ansträngningar att komma över muren, gick den orädd bort och tog med handen under den och hoppade, varvid denne lätt och snabbt kom över muren utan att någon som helst tyngdkänsla förmärktes av den lyftande. Dagen efter fann man innanför kyrkmuren ett barnskelett, som naturligtvis jordades på kyrkogården. "Därefter syntes det lilla hoppande spöket utanför kyrkogårdsmuren aldrig mer".¹²⁰

¹¹⁸ se not 115.

¹¹⁹ Wallin, C., 1951, sid. 323.

¹²⁰ a.a, sid. 184.

Att bli begravd utanför kyrkogårdsmuren innebar enligt folksäggen att den dödes själ aldrig fick ro. Om ett barn föddes utanför äktenskapet, kanske i hemlighet och dog, fick det inte begravas på kyrkogården. Likaså fick brottslingar eller de som bragt sig själv om livet inte begravas på kyrkogården.

Fogden "Skofti" spökar

En annan historia som finns i flera versioner med avvikelser, berättar om fogden "Skofti" som för det mesta är densamme person som vilar i det Ryttingska gravkoret, det lilla vitputsade 1700-tals huset på kyrkogårdens sydöstra del. Ibland har Rytting spökat på kyrkogården då våghalsiga karlar har utmanat varandras våghalsighet. Att gravkoret står där med relikerna, bidrar naturligtvis till att spökhistorierna hållits vid liv.

"En fogde som var vid alunbruket i slutet på 1700-talet, var mycket svår mot arbetarna. Han skrek jämt: 'Skyffla på, Skyffla på!' (på dansk-skånska lät det: skoft i) och man kallade honom därför 'Skofti'. Även sedan han dött, fortsatte han att skrika: 'Skofti, skofti!'

En arbetare, som hette Barlton och som var djärvare än de flesta, lovade att för en kanna brännvin laga så att Skofti slutade att skrika. Han tog och ledde bort med Skofti till ett stort hål. Men då han kom till hålet ropade det till honom från hålet: 'Kom inte hit med honom; han är värre än vi!' Men Barlton tänkte: 'Har jag lett hit honom, så ska han också ner i hålet'. Och så kastade han ner honom. Sen gick han tillbaka till verket igen. Men Skofti var hemma före Barlton och stod och skrek som vanligt. Arbetarna smådade Barlton och sade: 'Ska du ha brännvinet, får du allt göra det bättre'. Barlton tog då Skofti med sig till en mosse ej långt från Verket. Där grävde han en grav och slängde ner Skofti. Sen tog han en stor ekpåle och slog ner den genom bröstet på Skofti, och sen fyllde han igen graven.

En kvinna som var i skogen och plockade 'kölne' (ved på gammalskånska) flera år efteråt, fick se ekpålen och tänkte ta upp den. Då hörde hon, att det ropade nerifrån jorden: 'Drag upp den, så skall jag upp och du ner!' Men då blev kvinnan rädd och lät pålen stå kvar.

"Nere på Verket hördes Skofti aldrig mer".¹²¹

Beträffande nedpålningen som förekom i historien ovan, så har det påvisats att dessa traditioner har haft sitt centrum i Danmark och de gamla danska provinserna, bl.a. Skåne, men även spritt upp i Mellansverige. Medan den svenska traditionen vanligen endast innehåller nedmaningsmotivet, är båda motiven vanligen kombinerade i traditionerna från det gamla danska området. Först nedmanades gengångaren under markytan, och därefter drevs ekpålen genom honom för att hålla honom nere. Eftersom det alltid talas om en ekpåle, har man avsett hålla den fruktade fast så länge som möjligt av tåligaste virket. När man rörde vid pålen, hördes en underjordisk röst. Det har kunnat vara det vid pålens kringvridning i gyttjan som åstadkommit ljudet.¹²²

Kyrkogrimen

Det fanns en gammal tradition som brukades på byggarbetsplatser. En levande varelse grävdes ned eller murades in i själva byggnadsverket för att skydda byggnaden från ont. Den offrade varelsens själ bands på så vis vid platsen. I Andrarum är detta uttryck typiskt ifråga om "kyrkogrimsföreställningen". Vid Andrarums kyrkobygge var det en orm som grävts ned eller murats in. Och det var väl i och för sig lämpligt med tanken på förekomsten av orm på kyrkbacken. Liknande byggnadsoffer lär ha brukats i bland annat Hagestad och Löderups socken nära Ystad. För det mesta var det husdjur som häst, hund och kalv som offerades.¹²³

¹²¹ Wallin, C., 1951, sid. 230.

¹²² a.a., sid. 231.

¹²³ ibid.